

The Journal of Academic Social Science Studies

International Journal of Social Science

Volume 5 Issue 5, p. 353-390, October 2012

DİVAN-I HÜMAYUN

DIVAN-I HÜMAYUN

Aydın YETKİN

Anadolu Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı

Abstract

In this study, the first place, four thousand years before Christ who has a history dating back to the Turks will be given general information about the structure and functioning of the state. Second, Islam was founded after the Turkish-Islamic States in general, will focus on the structure. Thirdly, the Turks converted to Islam and the Islamization of Turkey after the transition process and the functioning of the state structure, based on the Great Seljuk and Anatolian Seljuk States, will be discussed in general. Finally, the main issue of this study, the highest decision making body of the central organization of the Ottoman Empire, the overall management of the state, legal, political, administrative, financial and military in charge of operations and statements on these areas shall be authorized in the Divan-i Humayun.

Key Words: Parliament, The Congress, The Sultan, Sadr-ı Azam, The Central Organization.

Öz

Bu çalışmada, evveleminde, milattan önce dört bin yıllarına kadar uzanan bir geçmişe sahip olan Türklerin devlet yapısı ve işleyişi hakkında genel bilgiler verilecektir. İkinci olarak, İslamiyet sonrası kurulan Türk-İslam Devletlerinin yapısı üzerinde genel olarak durulacaktır. Üçüncü olarak, Türklerin İslamiyet'e geçişleri süreci ve İslamlaşma sonrası Türk devlet yapısı ve işleyişi, Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu Devletleri temel alınarak, genel olarak irdelenecektir. Son olarak, bu çalışmanın asıl konusu olan, Osmanlı Devleti'nin merkez teşkilatının en üst karar organı, Devletin genel yönetiminden, hukuki, siyasi, idari, mali ve askeri faaliyetlerinden sorumlu olan ve bu alanlarda yetkili bulunan Divan-ı Hümayun üzerinde mütalaalarda bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Meclis, Kurultay, Padişah, Sadr-ı Azam, Merkez Teşkilat.

GİRİŞ

1.Eski Türk Devletlerinde Kurultay Geleneği (Toy)

Türk Devletlerinin işleyişlerinde kurultay, toy, Devlet meclisi, kengeş meclis (müzakere meclis) denilen toplantıların önemli bir yeri vardı. Bu toplantıların çok maksatlı olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar hem Devlet işlerinin görüşüldüğü siyasi ve askeri meclis, hem dini ayin ve ibadetlerin yapıldığı bir nevi tören hem de bazı eğlencelere sahne olan şölenlerdi. Bu toplantılara Hakan ileri gelen Devlet görevlileri, boy beyleri ve halkın önde gelenleri katılmaktaydı.¹

Türk siyasi topluluklarında milattan önceki asırlardan beri süregelen bu tür meclislere Türklerin “Toy” adını verdikleri, Oğuz Han destanından biliniyordu. Toy, bütün Türk lehçelerinde ve Türkçeden intikal ettiği diğer dillerde, doğrudan doğruya “meclis, toplantı” manasına gelmekteydi ve Devlette bir müessese adı olarak sonraki asırlarda ortaya çıkıp, zamanla bugüne kadar ulaşan Moğolca “kurultay” sözcüğünün Türkçe karşılığıydı.²

Oğuz Han destanında görüldüğü üzere, Oğuz, düzenlediği Toy’a İl ve Gün’ü (Devlet sorumluları ve halk) davet etmiş, halk temsilcilerinin kendi aralarında Kengeş’likten (müzakere yaptıktan) sonra katıldıkları Toy’da, Oğuz’un başkanlığı kabul ve gelecekle ilgili kararlar tespit olunarak sonuç başkan tarafından ilan edilmişti.³

Diğer Türk Devletlerinde de benzer meclisler vardı. Atilla zamanında 448 yılında Bizans elçi heyetine dâhil olarak Hun başkanlarına giden tarihçi Priskos, Bizans tekliflerini müzakere eden bir Hun Seçkinler Meclisi’nden bahsediyordu. Asya da, Tabgaç Devletinde “Devlet ve nazırlar meclisi”, Hazar Hakanlığında bir “ihtiyarlar meclisi” vardı. Peçenekler’de mühim kararlar mecliste alınır. Tuna Bulgar Devletinde bir “millet meclisi” bulunmaktaydı. Gürcü Kraliçesi Tamara’nın ilk hükümdarlık yılında ordunun Türkler elinde olduğu sırada Kıpçak Başbuğu Kutlu Arslan’ın “Devlet istişare meclisi” kurdurmak suretiyle, idareye meşrutî tarz getirmesi, Kuman-Kıpçak topluluğunda da aynı geleneğin varlığını ortaya koymaktaydı. Gök Türklerde Devlet Meclisi muhtemelen daimî idi. Çünkü yalnız askeri ve siyasi meseleler değil, iktisat ve kültür işleri de burada konuşulup karara bağlanırdı. Uygurlarda da mevcut hanedan dışından Han seçebilen, bir “yasama kurulu” karakterini taşıyan bir büyük “Devlet meclisi” vardı.⁴

Bütün bunlarla birlikte, sayılan bu meclislerin hepsinin “Devlet meclisi” olduğu söylenemez. Asya Hun, Peçenek, Kuman-Kıpçak, Avrupa Hun, Tabgaç ve Hazar topluluklarındakiler daha ziyade “ nazırlar meclisi ” hüviyetinde görülmekteydiler.⁵

2.Selçuki Devletlerde Kurul Geleneği (Divan)

İslamiyet’in ortaya çıkışı ile teşekkül eden İslam Devlet anlayışı ve İslam dini ilk dönemlerde Türk toplulukları arasında pek rağbet görmemiş, fakat İslam ordularının Türk coğrafyasının hudutlarına dayanması ile iki taraf arasında yaşanan uzun, yıkıcı ve kanlı

¹ M. Akif Aydın, **Türk Hukuk Tarihi**, İstanbul 2005, s. 15

² İbrahim Kafesoğlu, “*Türk*”, **İA**, c. 12, s. 249

³ Kafesoğlu, **age.**,s. 246

⁴ Kafesoğlu, **age.**,s. 247

⁵ Bahaeddin Ögel, **Türklerde Devlet Anlayışı**, Ankara 1982, s. 78; ayrıntılı bilgi için bkz. İ. Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul 1984; B. Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul 1988

mücadeleler sonrasında, ilk başlarda kılıç zoruyla daha sonraları ise dönemin büyük Türk Devleti olan Karahanlılar'ın İslamiyet'e ihtidaları ile Türk toplulukları arasında İslamiyet yayılma imkânı bulmuştur.⁶ Özellikle 10 ve 11. asırlar, Türk topluluklarının, neredeyse bütün boyları ile İslamiyet'e ihtida ettikleri asırlardır. Bu İslamlaşma sürecine rağmen elbette ki, Müslüman olmayan Türk boyları da vardı. Sibiry'a da bazı Türk boyları Şaman olarak kalmış, bir kısım Türk boyları daha önce kabul ettikleri, Museviliği terk etmemişler, daha önce Avrupa'ya göç eden bir kısım Türk toplulukları da Hıristiyan olarak kalmışlardır.⁷

Türkler Müslüman olduktan sonra sadece İslam dinini kabul etmekle kalmamışlar kurmuş oldukları Devletlerle İslam coğrafyasının hemen hemen bin sene liderliğini ellerinde tutmuşlardır. Türkler İslamiyet'e ihtida ettikten sonra gerek Orta Asya ve Ön Asya'da gerek Hint Yarımadası'nda kurmuş oldukları Gazneli, Delhi Sultanlığı, Büyük Selçuklu, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Devletleri, tarih sahnesinde pek sık rastlanmayan büyük Devletlerdendir.⁸ Bu Devletlerin siyasi yapılarında İslamiyet öncesi Devlet anlayışlarının etkisi olduğu nispette İslamiyet sonrası teşekkül eden İslam Devletlerinin de etkilerinin olduğu anlaşılmaktadır. Bu Devletlerin siyasi yapılarının temelinde Devlet başkanlığı, vezarat ve Divandan oluşan üçlü yapı hemen hemen bütün Türk ve İslam Devletlerinde görülmektedir.

Türklerin Divan kavramını çabuk benimsemelerinde ve ona Devlet hayatında çok yüksek ve değerli bir yer vermelerinde, İslamiyet'ten önceki anlayışlarının da etkisi olmuştur. Orta Asya'da, Türkler önemli Devlet sorunlarının görüşüldüğü toplantılar düzenlemişler, Han'ın başkanlık ettiği bu kurullara yalnız hükümdar ailesinin üyeleri değil, Devletin belli başlı önemli kişileri de katılmışlardır. Moğolların kurultaylarına benzer bu kurullar, İslam Divanlarının benimsenmesinde rol oynamışlardır. Moğol kurultayları üzerinde bazı bililere sahibiz; Moğol büyük Han'ını seçen ve Devletin belli başlı işlerinin müzakere edildiği en büyük Kurultay'a isteyen ve ilgilenen herkes katılabilirdi. Bu kurultayda, özellikle göçebe feodalizmin bazı sınıfları temsil edilmekteydi. Büyük kurultaydan başka, her Boyun da ufak ölçüde feodal kurulları vardır. Bütün bu kurullarda hukuksal düzenlemelerin yapıldığı, hele en büyüğünde, Devletin tümünü kapsayan kanunnamelerin çıkarıldığı bilinmektedir. Ayrıca adalet dağıtımı da bu kurullar vasıtasıyla yapılmaktaydı. Bu nitelikleriyle, İslamiyet öncesi Türk kurul geleneği İslam-İran Divanlarından daha ileridir.⁹ İşte Türkler, İslam Divan modelini aynen benimsememişler, eski anlayışlarının da etkisiyle bu kurul-organların görev ve yetkilerini genişletmişlerdi. Ancak, Türk İslam Divanlarında, eski temsil özeliği kalmamış, Abbasi geleneği, Divanların işleyiş biçiminde aynen korunmuştur.¹⁰ Moğollar bile İslamiyet'e girdikleri ölçüde eski ileriliklerini değiştirip Divan örgütüne geçmişlerdir.¹¹ Bununla birlikte

⁶ Türkler arasında İslamiyet'in, Devlet ve halk olarak kabulü sanıldığı gibi, Karahanlılar'a değil, İtil (Volga) Bulgarlarına aittir. Gerçekten Uygur Hanı'nın Mani, Hazar Hanı'nın Musevi ve Tuna Bulgar Hanı'nın da Hıristiyanlığı kabullenmesinden bir müddet sonra da, bu Bulgarların hükümdarı Devlet ve millet olarak İslam dinine giriyorlardı. Uygur ve Hazar Hanları'nın din değiştirmelerine rağmen, ülkelerinde diğer dinler de yaşıyordu. Hâlbuki Büyük Bulgarlar (İtil Boyu ve Kazan Havalisi) ile onlardan ayrılmış Tuna Bulgarları, toptan yeni dinleri kabul ediyorlardı; birincileri Müslüman ve ikincileri de Hıristiyan oluyorlardı. Geniş bilgi için bkz. Osman Turan, **Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**, İstanbul 2000, c. 1, s. 152

⁷ Türklerin İslamiyet'i kabul süreçleri hakkında geniş bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, **Türkler ve İslamiyet**, İstanbul 1976, s. 7-42; Emel Esin, **İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslamiyet'e Giriş**, İstanbul 1978, s. 5-78

⁸ Aydın, **age.**, s. 27, 29

⁹ Ahmet Mumcu, **Divan-ı Hümayun**, Ankara 1976, s. 15, 16

¹⁰ Mumcu, **age.**, s. 16

¹¹ Konu hakkında geniş bilgi için bkz. Osman Turan, **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar**, Ankara 1958, s. 155; İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devlet Teşkilatında Medhal**, Ankara 1988, s. 208

Türklerin İslamiyet sonrası kurdukları Devletlerde, eski anlayışlarının ettikleri hiçbir zaman ihmal edilmemelidir.¹²

Özellikle Selçuklular, eski Türk geleneklerini, İslam-İran Divanları içinde eritmişlerdir. Bu Devletin büyük örgütçüsü, İranlı Nizam ül-Mülk, ileride bütün İslam dünyasında belli başlı kamu hukuku eseri sayılacak “Siyasetname”siyle, eski İran Devlet anlayışını Selçuklu hayatına iyice yerleştirmiştir. Bu Devlet adamı, hükümdara, adaletin hemen yerine getirilmesi için eski İran Kralları’nın haftada iki gün haksızlıklardan yakınmaları doğrudan doğruya dinlediklerini örnek olarak göstermiştir. Bu gelenek kuşkusuz Türk geleneklerine de uygundu ve giderek tüm Türk-İslam Devletlerine yerleşti. Gene, Büyük Selçuklularda Devletin en yüksek organının “Divan-ı Âlâ” olması, başında Vezirin bulunması, merkezdeki tüm büyük memurların bu Divan toplantılarına katılması Türk-İslam-İslam etkilerinin tam bir karışımının Devlet hayatına yansıdığını göstermektedir.¹³

Divan-ı Âlâ’ya Devletin mali, askeri, adli ve tahriri gibi işlerini organize eden üç kademededen oluşan başka Divanlar bağlı idi. İlk kademe “Divan-ı İnşa” veya “Divan-ı Tuğra” denilen bölümdü ki, Tuğra-i’nin başkanlığında çalışır ve bürokrasinin en yüksek organı sayılırdı. İkinci kademe, mali işlerle uğraşan “Divan-ı İşraf-i Memâlik” ve “Divan-ı Nazâr-ı Memâlik” idi. Bunlarda ilki maliye kayıtlarını tutar, ikincisi ise mali denetimde bulunurdu. Nihayet üçüncü alt Divan, askerlik işlerinin bağlı olduğu “Divan-ı Arz” veya “Divan ül-Ceyş” diye anılırdı. Yargı örgütünün de “Divan- Âlâ”ya bağlı olduğu sanılıyor.¹⁴

Büyük Selçuklu Devletinin merkez teşkilatı olan “Divan- Âlâ” Vezirleri, sultan tarafından tayin edilirdi. Vezirlik alametleri ise hil’at, yüzük, divit, kılıç, nevbet, minder (mesnet) ve çadır idi.¹⁵ Eyaletlere tayin edilen beylerin mahiyetlerinde ise Vezir derecesinde Divan reisleri ile Divanlar bulunurdu. İlk Selçuklu Divanı 1036 senesinde Tuğrul Bey başkanlığında Nişabur’ da toplanmıştı. Kutalmışoğlu Süleyman Şah da Anadolu valiliğine tayin edildiğinde, maiyetinde Vezir ve çeşitli Devlet adamları bulunmakta idi. Böylece Büyük Selçuklu, Devlet teşkilatı idari mekanizmasını, Anadolu’ya da uzatmış ve teşkilat ananeleri burada da yerleşmeye başlamışlardır.¹⁶

Anadolu Selçuklu Devleti, 1153 senesinde büyük Selçuklu hükümdarı Sencer’in Oğuzlara esir düşmesine kadar bu Devlete tabi idi. I.Mesut zamanında tamamen bağımsız olan Anadolu Selçukluları, Alâeddin Keykubat’ın son yıllarında Moğol Kağanı Ogeday tarafından gönderilen Payze’yi¹⁷ (yarlık) almasıyla, Moğol hâkimiyetini tanımıştı. Bundan sonra, Altınordu hanlığının nüfuzu altında bulunan Selçuklular, İlhanlıların ortaya çıkışına kadar bu Devlete tabi oldular. Bu nedenle, Moğol baskısı ve nüfuzu altındaki Selçuklu Devlet idaresi, zaman zaman aynı kişinin üzerinde hem Selçuklu hem de İlhanlı idari görevinin olması gibi, İlhanlı Devlet teşkilatında yer alan unvan ve kadrolarla birleşen ve sık sık Devlet işleyişi ile ilgili denetim nedeniyle, kadro değişikliği gösteren bir yapı arz etmektedir.¹⁸

Anadolu Selçukluları pek çok kurumlarını, Büyük Selçuklu Devletinden aynen almışlardır. Bunu doğal kabul etmek gerekir. Fakat bazı kurumları değiştirdikleri ve onlara yeni bir yön verdikleri söylenebilir. Örneğin, Tımar sistemi, Anadolu Selçukluları’nda daha değişiktiir. Buna ek olarak Anadolu Selçuklu Devleti 1243 senesinde Köseadağ muharebesinde

¹² Mumcu, *age.*,s. 16

¹³ Uzunçarşılı, Medhal, s. 39; Mumcu, *age.*,s. 16, 17

¹⁴ Mumcu, *age.*,s. 17

¹⁵ M. Mansuroğlu, “Divan”, *İA*, c. 5, 257

¹⁶ Uzunçarşılı, Medhal, s. 40, 41

¹⁷ **Payze (Yarlık)**: Plaka şeklinde, şahsa mahsus irade ve amandname olup, Moğol Hanı tarafından hakimiyeti altına giren hükümdar, emir ve valilere gönderilirdi.

¹⁸ Uzunçarşılı, Medhal, s. 202-206; A. Taneri, **Selçuklu Devleti Teşkilatı**, TAD 1966, s. 148

mağlup olduktan sonra İlhanlı Devletinin hâkimiyeti altına girmesiyle, Selçuklu ülkesindeki bütün işlerden İlhanlı hakanını haberdar etmesi için “Naib-i Hazar” namında bir görevli tayin edilmiş ve makamına da “Niyabet-i Hazret” denilmiştir.¹⁹

Anadolu Selçuklularının merkezinde teşkilatında bulunan “Büyük Divan” pek çok bakımdan “Divan-ı Âlâ” ile benzerlikte gösterir. “Divan-ı Saltanat” da denilen bu kurula genellikle “Sahib-i Divan” denilen Vezir, bazen de hükümdar başkanlık ederdi. Devletin merkezinde, belli başlı önemli dairelerin başında bulunanlar bu Divanın üyesi idiler. Tuğra-i’nin görevi, Büyük Selçuklularda olduğu gibi gene çok önemliydi. Divan-ı Hümayun’un en büyük yardımcısı olan Reisülküttap, “Melikülküttap” adıyla Anadolu Selçuklularının Divanında belirgin bir duruma gelmişti ve DH’den farklı olarak bu görevli, “Büyük Divan”ın üyesi idi. Bu Devletin Divanındaki önemli bir noktada da, dinsel ve hukuksal işlerin başı olan “Kadiyülkudat”ın, Divan dışı tutulmasıdır. Bu noktada Anadolu Selçuklularının uygulaması, Büyük Selçuklu Divanından ve DH’den farklıdır. Özellikle de, DH’da Kazaskerler de üye olarak bulunmuşlar, fakat icrai yetkisi olmayan “Şeyhülislam”, kurulun dışında tutulmuştur.²⁰ Büyük Divan’ın diğer üyeleri ise “Naib, Atabey, Müstevfi, Pervane, Emir-i Arz ve İşraf-ı Memalik” idi. Bunlar, Divan toplantısı sırasında, Vezirin biraz uzağında dizleri üzerinde oturlardı. Vezirinin sağında ve solunda ise Münşirler (Divan kâtipleri) ve tercümanlar bulunurdu. Divanın toplandığı yere “Sofa” denilirdi. Gelen davalar, Münşirlere verilir ve gereken kararlar alınırdı. Bir gün evvel yazılmış olan Misal²¹ ve Menşurlar Vezir tarafından tashih edilip yazılması emrini verdikten sonra yemek yenilir ve Divan dağılırdı. Divan kararlarının hükümdar adına Atabey tarafından da onaylanabildiği bilinmektedir.²²

Anadolu Selçuklularında, diğer Türk-İslam Devletlerinde olduğu gibi başka Divanlar da vardı. Bunlar kurul olmaktan çok Devlet dairesi niteliğindeki Divanlardı. Vezirden sonra gelen, genellikle ümera arasından seçilen, hükümdarın yokluğunda ona vekâlet eden ve Devlet işlerini yürüten Divana “Niyabet-i Saltanat” denirdi. Devletin arazi ve ikta hariç bütün maliye işleriyle uğraşan Divan “Divan-ı İstifa” ve Devletin mali ve idari işlerini kontrol eden Divan ise “Divan-ı İşraf” idi. Büyük Divan’da bulunan arazi ve ikta defterlerinde, has ve ikta tevcihatlarını yapan ve bu tevcihat hakkında menşur ve beratları hazırlayan, başına “Pervane” denilen, Divan ”Pervanecilik” idi. “Divan-ı Arz” ordunun levazimat ve ihtiyaçlarına bakan, maaşlarını veren defterlerini tutan ve yoklamaları yapan bir Divandı. Anadolu Selçuklu Devletinin en mühim Divanı olan “Divan-ı Tuğra” bütün menşur, berat ve namelerin yazılarak, hükümdar tuğrasının çekilmesi işlerinden sorumluydu.²³ Çok büyük öneme sahip olan diğer bir Divan ise “Divan-ı Mezalim” idi. Yargı işlerinin merkezdeki Büyük Divan’da tam olarak görüşülmemesi, bu Divanın önemini arttırmıştır.²⁴

Osmanlı Devletinde, Padişah dışındaki en önemli ve en yetkili organ olan “Divan-ı Hümayun”un en fazla, belli bir süre için çağdışı da olmuş bulunan, Anadolu Selçuklularını etkisiyle, Osmanlı Devletinde ortaya çıktığı, tarihsel ve sosyal olayların normal akışıyla açıklanabilecek doğal bir gerçek sayılabilir. Bazı noktalarda, Osmanlı Devlet örgütüne, Bizans’ın etkisi olmakla birlikte, bunun büyük boyutlarda olmadığı düşünülmektedir. Çünkü Bizans’ta Divan-ı Hümayun’a benzer bir kurul göze hiç çarpmaz. Bu Devletteki “Senato”,

¹⁹ Mumcu, *age.*, s. 17, 18

²⁰ Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 87

²¹ **Misal**: Osmanlılarda “buyruldu, buyruk”

²² Atabey ve Pervane hakkında daha geniş bilgi için bkz. Taneri, *age.*, s. 156; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 88, 89

²³ Turan, *Resmi Vesikalar*, 3-26; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 92-98

²⁴ Mumcu, *age.*, s. 19

Roma geleneğinden çıkan, fakat güçsüz bir kuruldur. Ayrıca yapısı bakımından Divan-ı Hümayun'a benzer yönü pek fazla yoktur.²⁵

I. OSMANLI DEVLETİ'NDE KURUL GELENEĞİ: DİVAN-I HÜMAYUN

A. Genel Açıklamalar

1. Osmanlı Devlet Teşkilatında Vazife Yapan Görevlilerin Statüsü

Osmanlı Devletinde kamu hizmetlerinin tümüne “Askeriler” denilmekteydi. Askeriler, “Ehl-i Şer ve Ehl-i Örf” olmak üzere ikiye ayrılırdı. Devlette şeriat alanı içinde iş görenler “Ehl-i Şer”den sayılırlardı. Bu grup içinde, fiilen Devlet yönetimine katılanlar, Kazaskerlerin de mensubu bulunduğu Kadılar sınıfıydı. Kadılar, yalnız şeriat esaslarına göre adalet dağıtmakla kalmazlar, ayrıca buldukları yerde Devlet merkezini de temsil ederlerdi. Bu nedenle idari görevleri de vardı. Kadıların başında olan Kazaskerler, böylece DH üyeliği doğal olan görevlilerdendi Ehl-i şer’in, “ifta” görevi yapan diğer grubun başında Şeyhülislam bulunurdu. Şeyhülislam’ın idari yetkileri hemen hiç yoktu. 16. asrın ikinci yarısından sonra, yüksek rütbeli bazı ulema ile önemli Kadıların ve Kazaskerlerin atama yetkisi Şeyhülislam’a verildiyse de, bu kişi daha fazla yönetsel yetkiye sahip olmadığı için, manevi gücünün üstünlüğüne rağmen DH’a giremedi.²⁶

Devletin, şeriat alanı dışında çalışan idarecileri ise “Ehl-i Örf” olarak adlandırılmaktaydı. Diğer bir deyişle “Ehl-i Şer” in dışında kalan tüm askeriler bu sınıfa girerlerdi. Bu idarecilerin her grubunun başında ayrı bir şef vardı. Maliye teşkilatının başı “Defterdar”, taşra yönetim ve askeri teşkilatının başı, Beylerbeyinin en kıdemlisi olan “Rumeli Beylerbeyi”, önemli “Ehl-i Örf” grupların şefleriydiler, bu nedenle DH’un üyesiydiler. Ehl-i Örf’ün diğer gruplarının DH’a girmeleri bazı özellikler taşımalarına bağlıydı ki, DH üyesi olarak bunların durumu ayrı bir kategori oluşturur. Bunlar Yeniçeri Ağası ve Kaptan-ı Derya idi. Bir de, DH’a çalışmaları sırasında yol gösteren, Ehl-i Örf’ten olmakla birlikte geniş bir teşkilatın başında olmayan, ancak çok önemli bir fonksiyonu olan Nişancı, ayrı bir özelliğe sahip olan üye idi. DH’un en önemli yardımcısı Reisülküttap idi ve DH büroları ona bağlıydı. Ayrıca Divan görüşmelerine katılmaktan başka belli görevi olmayan Kubbealtı Vezirleri de DH üyesidir.²⁷

DH’da bulunan bütün üyelerin başı, Vezir-i Azam idi. Bu nedenle onun yeri daha ayrı ve üstündü. Bütün DH üyelerinin teşrifat kuralları bakımından durumu, kanunnamelerle saptanmıştır; Vezir-i Azam en başta gelir. Normal kurallara göre, ondan sonra diğer Vezirler, Kazaskerler, Nişancı ve Defterdar hiyerarşik sıradaydı. Daha sonra ise Rumeli Beylerbeyi ve özel koşullara bağlı olarak DH’a işgal edebilenler gelirdi.²⁸

2. Hükümdarın Durumu

II. Murat dönemine kadar hükümdarların DH toplantılarına başkanlık etmeleri olağandı. II. Murat dönemi, DH toplantılarında belli teşrifat kurallarının uygulanmaya başlandığı, hükümdarın yanına girmenin bir hayli zorlaştığı bir dönemdi. Bu nedenle, II. Murat döneminden itibaren hükümdarın DH toplantılarından uzaklaştığı söylenebilir. II. Mehmet’in basit bir olayı neden göstererek DH başkanlığından çekildiği yönünde pekte makbul olmayan rivayetler olsa da, ilk defa kanunnameler ile teşrifat işlerini düzenleyen, II. Mehmet

²⁵ Belli başlı Osmanlı kurumlarının hangi Devletlerden etkilenmiş olduğu hakkında geniş bilgi için bkz. M. Fuat Köprülü, “Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Etkileri Hakkında Bazı Mülahazalar”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, c. 1, İstanbul 1931, s. 164-312

²⁶ Mustafa Akdağ, *Türkiye’nin İktisadi Ve İçtimai Tarihi*, İstanbul 1979, c. 2, s. 75-81

²⁷ R. G. Okandan, *Umumi Amme Hukuku*, İstanbul 1976, s. 280-282

²⁸ Mumcu, *age.*, s. 39

döneminde, hükümdarın DH'ya başkanlık etmesi usulü terk edilmiştir. Bu usulün terk edilmesinde, hükümdarın mutlak otoritesi arttıkça, bu çekilmenin yavaş yavaş gerçekleştiği söylenebilir. Nitekim o dönemlere ait DH teşrifat kanunnamelerinde, hükümdarın DH üyesi olduğuna dair hiçbir kural yoktur.²⁹ Ancak, hükümdar istediği zaman DH'ya başkanlık edebilirdi. Bu onun egemenlik hakkından doğmaktaydı.

Hükümdarın, DH'ya başkanlık etmesi, II. Mahmut döneminde kaldırılsa, bu usul bir müddet daha devam etmiş, I. Süleyman döneminde, hükümdar DH başkanlığından tamamen ayrılmıştır. Hatta Koç Bey'in haberine göre hükümdarların DH toplantılarını dinleyebilmesini sağlayan ünlü "kafesli pencere" de o dönemde yaptırılmıştır.³⁰

Şu duruma göre, DH'un gelişkin döneminde, artık hükümdar DH'un başkanı, yani üyesi değildir. Fakat DH hükümdarın bir kuruldur, böyle olduğu için hükümdar onun varlık sebebidir. Üye olmakla birlikte, padişah DH'un bir parçasıdır, onsuz DH düşünülmesi.³¹ DH üyeleri de, her zaman bu gerçeğin farkında olmuşlar ve hükümdarın otoritesinin etkisini üzerlerinde hissetmişlerdir. Gerçekten de, hükümdarın DH'dan çekilmesi, onun DH ile ilgisini kesmesi demek değildi. DH toplantıları daima hükümdarın denetimi altındaydı.

Hükümdarın DH ile ilişkisinin azalması, bu kurulun önemini yitirmesi, Vezir-i Azam Divanı'nın güçlenmesiyle paralellik gösterir ki, bu doğal bir sonuçtur. DH'un önemini yitirmeye başladığı dönemde, bazı hükümdarlar onu canlandırmak istediler.³² Bu denemelerini başarıya ulaştırabilmek için eskiden olduğu gibi DH'ya başkanlık etmek istediler. Ama eski sistem tamamen yıkıldığı için bu denemeler olumlu sonuç vermemiş ve DH'un önemini yitirmesi hızla sürmüştür.³³

3. Divan-ı Hümayun'un Toplantı Yeri, Günü ve Toplantının Açılması

DH, hükümdar Divanı olduğu için, onun bulunduğu yerde toplanırdı. İstanbul'un fethine kadar Edirne'de, daha önceleri de Bursa'da toplanmaktaydı. İstanbul'un fethinden sonra, hükümdar burada bulunduğu sürece DH burada, eğer hükümdar ordu ile sefere çıkarsa, yol üstündeki bir şehir veya Orduğâh'ın bulunduğu yerde hükümdarın isteği üzerine her zaman DH toplanırdı. Ayrıca, Osmanlı hükümdarları sık sık Edirne'ye gittikleri için burada da Divan kurulduğu olurdu.

DH, başkentte normal çalışmasını yaptığı zamanlarda, II. Mehmet dönemi de dâhil her gün, 16. asrın başlarından itibaren Cumartesi, Pazar, Pazartesi ve Salı günleri olmak üzere haftada dört gün toplanmaktaydı. I. Selim döneminde DH toplantıları hükümdarın isteği üzerine yapılırdı. Daha sonra tekrar haftada dört gün toplanma kabul edildi. Fakat 17. asrın ortalarında eski haline döndürme çalışmaları dâhilinde beş güne çıkarılmış da olsa, aynı asrın sonlarında Pazar ve Salı günleri olmak üzere ikiye inmiş ve daha sonraları DH'un önemi iyice azalınca tamamen terk edilmiştir.

DH, İstanbul'da toplandığı zaman, Topkapı Sarayı'nın ikinci avlusunda bulunan ve I. Süleyman'ın meşhur Veziri Maktul İbrahim Paşa tarafından yaptırılan, üç kubbeden oluşan Kubbealtı ve DH binası denilen yerde toplanırdı.³⁴ Ondan evvel, sonraları eski Divanhane ismi

²⁹ Mumcu, *age.*,s. 40

³⁰ Mumcu, *age.*,s. 40

³¹ Mumcu, *age.*,s. 41

³² Mumcu, *age.*,s. 41

³³ Mumcu, *age.*,s. 41

³⁴ Mumcu, *age.*,s. 118

verilen yeni Divanhanenin arkasında, yani yakınlarında bulunan bir binada Divan toplanmaktaydı.³⁵ Kubbealtı'nı oluşturan bu üç kubbeden birincisi DH heyetinin toplandığı görüşme salonuydu. Burada heyetin oturacağı yerler belirli olup, VA ile diğer Vezirlerin oturduğu yerin hemen üzerinde hükümdarın Divan görüşmelerini dinlediği Kasr-ı Adil veya Kasr-ı Sultani denilen kafes penceresi vardı. İkinci kubbenin altında DH hocaları ile yardımcıları bulunmaktaydı. Bu iki kubbe arasında Reisülküttap ile DH kâtiplerinin çalıştıkları oda vardı. Üçüncü kubbenin altında ise hazine ve maliye kayıtlarının tutulduğu Defterhane mevcuttu.³⁶

DH heyeti, sabah namazından sonra son derece sıkı teşrifat kurallarına göre toplanmaktaydı. Teşrifat kurallarına göre Divanhaneye en son VA gelirdi ve toplantı salonuna girerken arakasından diğer Vezirler ve görevliler kendisini takip ederdi. Bu sırada VA oturmadan Defterdar'ın yanında Dış Hazinedarbaşısı ve Çavuşbaşı aracılığıyla mühürlenmiş olan hazinenin mührü bozularak VA verilir ve o da, alıp öptükten sonra yine Hazinedar ve Defterdara iade ederdi.

DH toplantılarında görülecek işlerin, önceki bölümlerde Nişancının denetimi altında, Reisülküttap ve maiyetindeki hizmetlilerce hazırlandığını anlatmıştım Mühime Defterlerinin bazılarında, her toplantıda yazılan hükümlerin baş tarafında bir çeşit "özet" denebilecek kayıtlar mevcuttu.³⁷ Bu kayıtlar bir çeşit gündem sayılabilir. Bununla birlikte Nişancı, Reisülküttap ve diğer hizmetlilerin bir görevi de, toplantıyı hazırlamak, heyetin önüne belli bir gündem getirmektir. Çünkü Nişancı ve ona bağlı Reisülküttap merkeze gelen dilekçeleri ve yakınmaları sıraya sokmak ve niteliklerine göre ayırmak görevlerine sahipti.

Kubbealtı'na VA gelerek Divan salonuna teşrif ettikten sonra oturmadan önce sağ ve solundaki Divan heyetine selam verir ve sonra otururdu. Bunu müteakip, ikinci defa sağa ve sola bakarak " sabahlarınız hayır olsun" diye iltifat edince, bütün Divan Erkâmı ayağa kalkar selam alır ve sonra otururlardı.³⁸ DH binasında VA'nın oturduğu ve hükümdarın Divan toplantılarını dinlediği Kasr-ı Adil penceresinin altındaki yere "Sedir" denilirdi. Bu sedir üzerine VA'nın sağ tarafına kıdem sırasıyla Kubbealtı Vezirleri ve sol tarafında da Kazaskerler otururlardı. Nişancı yalnız olarak VA'nın sağ ilerisinde ve Defterdar da sol ilerisinde otururlardı.³⁹ DH heyeti yerini aldıktan sonra Reisülküttap "kemal-i edep" ile gelip VA'nı eteğini öpüp sol yanına telhis kesesini koyup tekrar etek öptükten sonra geri giderdi. Ardından Divittar Efendi "İslam'a girenlere veya fakir fukaraya dağıtılmak için para kesesini" bıraktıktan sonra toplantı açılmış olurdu.⁴⁰

B. Divan-ı Hümayun Üyeleri

1. Vezir-i Azam (Sadr-ı Azam)

Devletin kuruluş yıllarında, Devlet işlerinde hükümdara vekâlet eden hükümet reisine, Vezir sayısı bir tane iken yalnız Vezir, I. Murat'tan itibaren Vezir sayısı ikiye ve hatta üçe yükselince diğerlerinden tefrik için "Vezir-i Azam" denilmiştir. Bundan başka Sadr-ı Âli, Sahib-i Devlet, Zat-ı Asafi, Vekil-i Mutlak gibi çeşitli tabirler varsa da bunlar gerçek unvan değildir. Vezir-i Azam'ın dairesine Vezir Kapısı, Paşa Kapısı, Bab-ı Asafi ve Bab-i Âli isimleri verildi. 17. asırdan itibaren yavaş yavaş Vezir-i Azam unvanı Sadr-ı Azam'a dönüşmüş ve meşhur olmuştur. Osmanlı Sadr-ı Azamları'nın, Mühr-i Hümayun'dan başka

³⁵ İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı**, Ankara 1984, s. 8

³⁶ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 8-12; Mumcu, **age.**,s. 118-121

³⁷ Mumcu, **age.**,s. 120; Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 79

³⁸ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 19

³⁹ Aydın, **age.**,s. 151; Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 17, 18

⁴⁰ Mumcu, **age.**,s. 121; Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 21

kazdırmış oldukları Sadaret mühürlerindeki ibare Vezir-i Azam tabiridir ve bu usul Osmanlı saltanatının ilgasına kadar devam etmiştir.⁴¹

Devletin kuruluş dönemlerinde Vezirler daha çok Türk soyundan seçilirken İstanbul'un fethinden sonra kul ve devşirme taifesinden seçilmesi ağırlık kazanmıştır. Bunda Devletin kuruluş ve gelişme yıllarında Çandarlı Vezir ailesinin güçlenmesinin ve hükümdarın otoritesini sarsacak konuma gelmesinin etkisi vardır. İstanbul'un fethinin verdiği ihbar ve güçle Çandarlızade II. Halil Paşa'yı bertaraf eden ve ondan sonra bir istisnasıyla kul soyundan gelen Vezir-i Azamları tercih eden II. Mehmet'in çizmiş olduğu yol,⁴² sonradan gelen hükümdarlar tarafından pek az istisnasıyla 18. asra kadar mütemediyen izlenmiş ve böylece Devlette, Osmanlı hanedanının yanı sıra ikinci bir güçlü aile meydana getirilmiştir. Osmanlı Devletinin altı yüz seneden fazla tek bir hanedanla devam etmesinin temelinde çok sıkı bir şekilde takip edilen bu dikkatli siyasetin de etkisi vardır.⁴³

II. Mehmet'ten sonra Vezir-i Azam'ın Devlet yönetimindeki yeri kesinlikle belirlendi. İstanbul'un fethinden sonra II. Mehmet kul sistemini geliştirmiş ve ona bu çerçevede içinde büyük yetkiler tanımıştır. Bu tarihten sonra çıkan kanunnameler, Vezir-i Azam'ın hukuksal statüsünü aynı esaslar içinde ve daha ayrıntılı olarak belirtmektedir.⁴⁴ Osmanlı Devletinde hükümdardan sonra gelen en yetkili görevli Vezir-i Azam'dır. Hükümdarın görevli ve yetkili olduğu alanlarda, vekili sıfatıyla onun sahip olduğu yetkileri kullanırdı. Vezir-i Azamlar (hükümdar hariç) Devlet yönetiminde herkesten önce gelir, din ve Devlete ait tüm ödevlerin görülmesi, cezaların infazı, halkın dirlik içinde yaşamasının sağlanması, Devlet hizmetlerinin atanması, adaletin yerine getirilmesi gibi Devletin bütün işlerinin yürütülmesinde Vezir-i Azam, hükümdarın mutlak vekili idi. Bu mutlak vekile itaat etmek, hükümdara itaat etmek demektir.⁴⁵

Yetkilerin böylesine geniş ve mutlak olduğuna göre, hükümdarın Divanına Vezir-i Azam'ın başkanlık etmesi de doğaldı; nitekim kanunnamelere göre Vezir-i Azamlar hükümdarın mutlak vekil olduklarından dolayı onun beyzi ve yüzük şeklinde altından tuğralı mührünü taşırlardı. Vezir-i Azam'ın, hükümdar tarafından, mutlak vekili kılındığının simgesi "Mühr-i Hümayun" denilen bu mühür vasıtasıyla olup hükümdarlık salahiyetinin icrasına, hükümdarın onu vekil ettiğine delil olduğundan dolayı onlar bu mührü, örülmüş bir kese içinde, koyunlarında taşırlardı.⁴⁶ DH toplantılarının en önemli usul kurallarından olan, telhis kesesinin, maliye ve hazine defterhanelerinin mühürlenmesi işlemi, bu mühürle olurdu. Ayrıca o, saraya gelmeden DH toplantısı yapılmazdı. Herhangi bir nedenle DH toplantısının yapıldığı yerde bulunmuyorsa veya hasta ise bu durumda ancak onun vekili sayılan "Sadaret Kaymakamı" ona vekâlet ederek Divanı kurardı.⁴⁷

Osmanlı Devletinin bir beylik halinde bulunduğu sıralarda İlhanlılarla Memluklarda olduğu gibi Vezir, askeri işlerden hariç diğer hükümet işleriyle meşgul olurdu. I. Murat döneminde Vezir olan Çandarlı Kara Halil Hayrettin Paşa'ya kadar gelmiş olan Vezirler, ordu kumandanı olmayıp, kumandanlar askeri sınıftan yetişmiş şahsiyetlerdi. Çünkü bu Devletin ilk

⁴¹ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 111; Mumcu, **age.**,s. 23

⁴² Halil İnalçık, **Devletî Aliye**, İstanbul 2009, c. 1, s. 177; Aydın, **age.**,s. 145

⁴³ Aydın, **age.**,s. 146; Mumcu, **age.**,s. 42

⁴⁴ S. S. Onar, **İdare Hukuku'nun Umumi Esasları**, İstanbul 1966, c. 2, s. 646, 653; Mumcu, **age.**,s. 42

⁴⁵ Aydın, **age.**,s. 144; Mumcu, **age.**,s. 42

⁴⁶ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 113, 114; Mumcu, **age.**,s. 42, 43

⁴⁷ Mumcu, **age.**,s. 42, 43; Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 113, 114

Vezirleri, hep ilmiye mesleğindendiler. Fakat Çandarlı'nın Rumeli fütuhâtında bizzat kumandanlığı Vezirlikle birleştirip önemli başarılar kazanması askeri ve idari işlerin bir elde toplanmasını sağlamış ve ondan sonra gelen birinci Vezirler aynı suretle hareket etmişlerdir.⁴⁸

Vezir-i Azamın bu askeri vazifesini biraz daha açmak gerekmektedir; hükümdarların seferi terk etmeleri veyahut sefer için Vezir-i Azam'ın görevlendirmesi üzerine, hükümdara vekâlet eden Vezir-i Azamlar ordu Başkomutanı olarak harbe girerler ve kendilerine Serdar-ı Ekrem unvanı verilirdi. Vezir-i Azam sefere memur edildiği vakit, hareketinden bir veya bir buçuk ay evvel merasim ile tuğları çıkarılıp, bunlardan birisi kendi sarayının yani Paşa Kapısı'nın görünür bir yerine dikilirdi.⁴⁹ DH'un muayyen günlerde toplandığı tarihlerde tuğlar çıkarıldıktan sonra artık bu Divanda toplantı yapılmaz, yalnız sefer hareketine kadar Vezir-i Azam kendi dairesinde Divan toplardı. Divan müzakeresinin bir göstergesi olarak, Kapıkulu Ocaklarına maaş vermek için toplandığı tarihlerde, böyle bir kayda da ihtiyaç kalmamıştır.⁵⁰

Sefere memur olan Vezir-i Azam hareketinden evvel Şeyhülislam ile beraber hükümdar tarafından kabul olunurdu.⁵¹ Hükümdar ise, Kapıkulu Ocaklarının Davutpaşa'dan hareketinden evvel ordugâha gelip, kanun üzere Sancak-ı Şerifi ve orduyu ziyaret eder ve sefere memur olan Vezir-i Azam'a Serdarlık beratı verirdi. Vezir-i Azamla beraber Devlet merkezindeki memurlar hazine, defterhane, Divan kuyudatı ve defterleri, ayrıca şer'i işler için bir Ordu Kadısı da beraber gider ve gereken muamele ordugâhta yapılırdı; Devlet merkezinde Vezir-i Azama vekâlet edecek olan Sadaret Kaymakamı denilen bir Vezir bırakılır, bunun maiyetine de sefere memur olanların yerine vekil olarak müdür ve kâtipler tayin olunur; bunlarda Devlet merkezindeki muamelelere ait Rikab Defterleri denilen muhtelif defterleri tutarlardı. Vezir-i Azam, seferlerin uzaması veya asker ihtiyacının karşılanamadığı durumlarda kendi kesesinden önemli miktarda asker de yazardı.⁵²

Vezir-i Azam seferde bulunduğu müddetçe bütün tevcihatı, azil ve tayinleri, af ve idamları padişaha sormadan yapardı; onun emri ferman demektir. Zaten seferde iken bütün fermanları o, dilediği gibi yazdırırdı. Ordudan yazılan hükümdar, fermanlar hükümdara sorulmadan yazılmış olan tuğralı hüküm ve fermanlardı.⁵³ Ordu kışıkta bulunurken Vezir-i Azam, DH'da olduğu gibi haftanın muayyen günlerinde Divanı toplardı. Vezir-i Azam seferden kendi isteğiyle dönmezdi; kış nedeniyle dönmek lazım gerekirse, dönmek için hükümdardan kendisine Hatt-ı Hümayun gönderilir ve ancak "Davet Hattı" denilen bu emri alınca Kapıkulu Ocaklarıyla beraber Devlet merkezine gelirdi.⁵⁴

Vezir-i Azam, Serdar-ı Ekremlik vazifesinin yanı sıra imparatorlukta ilmiye tevcihleri de dâhil olmak üzere bütün tayin ve aziller, katiller, terfi ve terakkilerde en büyük tayin ve azilden en küçüğüne kadar birinci derece merci olup her iş onun emir ve muvaffakiyeti yani Vezir, Kazasker, Şeyhülislam gibi görevliler hakkındaki muamelede hükümdar muvaffakiyetini alırdı. Keza Vezirlerin idamları için sefer haricinde fermanı alınırdı.⁵⁵

Vazifelerinde azillerini gerektirecek bir hareket bulunmayan Vezirler de dâhil olmak üzere bütün Devlet memurlarının tevcihleri bir sene müddetle olurdu. Bu müddet bitmeden

⁴⁸ Aydın Taneri, **Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Vezir-i Azamlık**, Ankara 1974, s. 40; Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 111, 112

⁴⁹ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 158- 164; Mumcu, *age.*, s. 2

⁵⁰ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 160, 161

⁵¹ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 161

⁵² Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 162

⁵³ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 115

⁵⁴ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 150

⁵⁵ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 150, 151

önce hizmetleri beğenilen memurların ya kendilerinin istida ile müracaatları veya Vezir-i Azam'ın onaylaması ile vazifelerinde kalmalarına müsaade edilir ve buna ibka veya mukarrer denilirdi. Devlette gerek askeri, ilmi, idari ve gerek mali tayinler yani bütün vazife ve memuriyetler Vezir-i Azam'ın arz ve buyrulduysa olurdu; yalnız ilmiye tayinlerini Şeyhülislam arz eder, Vezir-i Azam, bu arz üzerine “mucibince tevcih olunmak buyruldu” veya “işaretleri mucibince tevcih olunmak buyruldu” der kenarını yazarak, tayin muamelelerini muvafakat ederdi.⁵⁶

Tevcihatın yapılması, “Şevval” ayının ilk haftasıydı; tevcihat, Vezir, Beylerbeyi, Sancakbeylerine, Devlet ricaline, ocak oğullarına ve DH hocalarına ait olmak üzere başlıca dört sınıf üzerine olurdu. Fakat bunlardan bazen Devlet ricaliyle hacedanın ve ocak ağalarının isimleri bir listeye ve Vezirler, Beylerbeyi ve Sancakbeylerinin isimleri diğer bir listeye konmak suretiyle iki defter üzerinden de tevcihat yapılırdı. Bunun için Şevval ayı yaklaşınca Vezir-i Azam vazifede bulunup, tevcihata dâhil olanların isimlerini ayrıca kendisinin yapmak istediği tadilatı ibka ve tevcih ibareleriyle göstermek suretiyle iki veya üç cetvel tertip edip bir telhis ile hükümdara arz ve takdim eder ve kendisinin yaptığı tayinlerde hükümdar değişiklik yapmak istiyorsa üzerine işaret olunmasını telhisinde beyan ederdi. Hükümdar isterse, arzu ettiği tadilatı yaptıktan sonra cetvelleri iade eder ve Vezir-i Azam da bu yeni ve muaddel şekil üzerine yeni bir cetvel yaptırıp tekrar arz ile hükümdarın muvaffakiyet ve iradesini alırdı. Bu son cetvelin üzerine hükümdar kendi el yazısıyla tevcihata müsaade ettiğini yazardı.⁵⁷

Bundan sonra Vezir-i Azam yeni tayin ve ibka münasebetiyle yeni vazife sahiplerine rüüs verdirip ibka edilenlerin de işaret edilmesini emrederdi. Memuriyetlerinde ibka veya yeni tayin edilen vali, Vezir, Beylerbeylerin İstanbul'da bulunanları olursa bizzat kendilerine Paşa Kapısı'nda Vezirlerin huzurunda memuriyetleri ilan edilirdi. Eğer bunlar taşrada vazifeleri başında veya bir hizmette iseler bunların İstanbul'da bulunan Kapı Kethüdarları, Paşa Kapısı'na davet edilerek memuriyetleri ilan edilirdi.⁵⁸ Yıllık tevcihat Şevvalden Şevvale yapılıp bu sene içinde tekrar tevcihat yapılmaz demek değildi. Eğer herhangi bir sebep nedeniyle açılan bir vazife olursa Vezir-i Azam arzıyla senesi içinde yeniden tayin yapılır ve bu yeni tayin için berat ve rüüs verilmesini Vezir-i Azam bir buyruldu ile emrederdi.⁵⁹

Yeniçeri ocağının ilgasından sonra her sene Şevval'de yapılan tevcihat usulü kaldırılmış ve bunun yerine Şaban'dan Şaban'a tevcihat yapılması uygun görülmüştü. 1838 senesinde ise tevcihat tamamen kaldırılıp bundan sonra memurların sebepsiz azledilmesi ve herkesin vazifesinde devamı münasip görülmüştü. Veziri Azamlar ile bir kısım maiyetleri Divan menasıbı ve eyalet tevcihlerinde valilerden caize ismiyle kanunen bir miktar para alırdı. Bu caize, valinin tayin edildiği vilayetin varidatının derecesine göre az veya çok olurdu. 1779'dan itibaren Vezir-i Azamdan başkasına tevcihat dolayısıyla verilmemesi emir olunmuştu.⁶⁰ Bu usulde 1843 senesinde Vezir-i Azamlara hazineden maaş bağlanarak terk olunmuştur.⁶¹

Vezir-i Azam sadece yukarıda genel olarak bahsetmiş olduğum vazifeleri yapmakla kalmaz, aynı zamanda Salı ve Perşembe günleri dışında kendi konağında toplanan daha çok

⁵⁶ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 152

⁵⁷ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 154

⁵⁸ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 157

⁵⁹ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 165

⁶⁰ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 154

⁶¹ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 157

idari işlere bakan “İkinci Divanı”nı ve yine onun başkanlığında toplanan, hukuki ihtilaflara bakmakta olduğu “Cuma ve Çarşamba Divanları”nı toplardı.

İkinci Divanı, Vezir-i Azam’ın DH toplantısından sonra ikinci vakti kendi sarayında (Paşa Kapısı) toplandığı, DH’den sonra kurumsallaşmış en önemli kurul-organdır. İstanbul’un fethinden sonra Divan sayısının birden ikiye çıktığı, birincinin “Padişah Divanı” olarak kaldığı, bunun yanında “Vezir-i Azam’ın Divanı”nın belirdiği anlaşılmaktadır. İkinci Divanı Vezir-i Azam’dan başka hiçbir Vezir toplayamazdı.⁶² Ayrıca Vezir-i Azam’ın yokluğunda DH’da olduğu gibi Sadaret Kaymakamı, Vezir-i Azama vekâlet ederek ikinci Divanını toplayamazdı, çünkü ikinci Divanını, Vezir-i Azam’ın kendi Divanı olması onun Sadaret Kaymakamı tarafından toplanmasını engeller. Gerçekten de, Sadaret Kaymakamı, Vezir-i Azam ancak sefere gittiğinde DH’daki başkanlık görevine vekillik ederdi.

DH’un kurumlaşması, bu Divanda görüşülmesine gerek olmayan bazı sorunların belirlenmesine yol açmıştır. Böylece DH’da önemli Devlet işleri ve yakınmalar çalışma konusunu oluşturmuş, diğer hususların karara bağlanması da ikinci bir alt Divana bırakılmıştır. Vezir-i Azamlar’ın DH’da sonuçlanmayan veya görüşülmesine gerek olmayan işleri kendi saraylarında kurdukları ikinci Divanında çözümlemekteydiler. DH, hükümdar Divanı olmasına karşılık, ikinci Divanı Vezir-i Azam’ın Divanıdır. Böyle bir Divan toplamak, Veziri Azama verilmiş bir ayrıcalık ve ona tanınmış bir haktır. Böylece Veziri Azam DH’da hükümdarın vekili olarak başkanlık yaparken kendi Divanında doğrudan doğruya kendine tanınmış bir haktan dolayı başkanlık yapmaktadır. İki durum arasındaki fark açıktır. Hükümdar Divanında, hükümdar adına başkanlık yapmak daha ağır bir sorumluluğu gerektirir. Vezir-i Azam kendi Divanında ise daha fazla özgürdür. Hükümdarın gölgesi üzerinde değildir. Bu nedenle kararları verirken daha rahat davranabilirdi. 17. asrın ortalarından sonra, hükümdarın güçsüzleşmesi karşısında İkinci Divan’ının yetkilerini DH aleyhine genişletmesinin belki en önemli nedeni de, Veziri Azam’ın kendi Divanında duyduğu bu rahatlıktır.⁶³

Bu Divan, ikinci namazından sonra, Veziri Azam’ın sarayında (1654 senesinden sonra paşa kapısında) toplanırdı. Müzakereler başlamadan önce Mehterhane çalınır ve sonra görüşmeler başlardı. DH hizmetlerinden Reisülküttap, Çavuşbaşı ile Büyük ve Küçük tezkirecilerden başka, Veziri Azam dairesinin hizmetlileri de, ikinci Divanında görevliydi. Bunların en önemlilerinden biri Sadaret Kaymakamıydı. Ayrıca Reisülküttap, bu Divanda büyük bir etkinlik kazandığı dış işlerinde, Vezir-i Azam’ın danıştığı en önemli görevli haline geldi. Fakat o, hiçbir zaman DH üyesi olmadığı gibi ikinci Divanında üyesi değildi.⁶⁴ Bu Divanda tercümanlar da bulunurdu. Türkçe bilmeyenlerin dilekleri bu suretle dinlenirdi. Davacıların ile Vezir Azam’ın yanına girmelerini söylemek için kapıda ellerinde kamıştan asa bulunan kapıcılarla muhafız Yeniçeriler vardı.⁶⁵ Eski tarihlerde, bu Divanda, daha çok dava dinlendiği anlaşılmaktadır. Eğer dava, Vezir-i Azam’ın halledeceği bir iş ise derhal yaptırır veya yapılması emrini verirdi. Davalar Veziri Azam’ın yetkisi dışında ise ya DH’a ya da eğer şer-i ve hukuki ise Kazaskere veya İstanbul Kadısına gönderirdi. Böylece ikinci Divanında daha çok örfî davaların dinlendiğini söyleyebiliriz. VA, DH’da görüşülmesinde gerek olmayan konularda, kendi Divanında kararını verebilirdi. Daha çok “buyruldu” biçiminde kararlar verirse de, hükümdarın mutlak vekili olduğundan tuğralı buyruklar da çıkabilirdi. Bu durum ikinci Divanında Nişancının da bulunduğunu göstermektedir. Vezir-i Azam belli bir konuda

⁶² Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 136, 138; Mumcu, **age.**,s. 146

⁶³ Aydın, **age.**,s. 145; Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 144, 154

⁶⁴ Mumcu, **age.**,s. 145, 146

⁶⁵ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 136, 137

karar vermekten çekinirse, bunu ya DH'a bırakır ya da telhis yoluyla hükümdara arz ederek onayını alırdı.⁶⁶

Vezir-i Azam her Cuma günü sabah namazında sonra paşa kapısında bir Divan kurardı; bu Divana "Cuma Divanı" denilirdi. Bu usul yerleşmeden evvel Cuma Divanları bir süre Kubbealtı'nda toplanmıştı. Bu Divana, DH üyelerinden yalnız Kazaskerler katılırdı. Büyük tezkereci, çavuşbaşı, çavuşlar kâtibi, Divan çavuşları, muhızır ağanın maiyetinden olan yeniçeriler gibi DH hizmetlilerinden başka, cebeci, topçu çavuşları ve diğer bazı görevliler de bu Divana gelirlerdi. Bu kalabalık hizmeti grubu daha çok teşrifatla ilgili işleri görürlerdi.⁶⁷

Cuma Divanında yalnız davalar dinlenirdi. Bu nedenle Cuma Divanına "huzur murafaası" da denilirdi. Zaten Vezir-i Azamdan başka sadece Kazaskerlerin bu Divana katılması bunu göstermektedir. Bu nedenle Cuma Divanı yalnız tek çalışma alanıyla sınırlı bir Divandı. Bu Divanda, hem şer-i hem de örfi hükümler verilip davalar görülürdü. Vezir-i Azam, dava dilekçelerini dinledikten sonra hemen hüküm verebilir ya da icap eden bazı mühim hukuki meseleleri Rumeli Kazaskerine havale eder, eğer bu yoldaki işler fazla olursa Vezir-i Azam, Anadolu Kazaskerini de dava telkinlerinde görevlendirirdi. Buradan Vezir-i Azamın şer-i konuları Kazaskerlere havale ettiği, kendisinin ise örfi hususlarda karar verdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca, Vezir-i Azamın nitelemekte tereddüt ettiği konularda, Kazaskerlerin düşüncelerini de alırdı. Çünkü bazen mühim bir mazeret sebebiyle Vezir-i Azamın Kazaskerleri Divandan sonra kabul edememesi vaki olduğundan dolayı Kazaskerleri Divanda dava dinleme işi bitirdikten sonra kendisi içeri gider ve Kazaskerleri davet ederdi. Kazaskerlerde davete mutlaka intizar eylerlerdi.⁶⁸

Divan bozutluktan sonra, Kazaskerler Vezir-i Azamla yemek yerlerdi. Yemek bitince, eğer Divanda müşkül ve tetkike muhtaç dava olup ertelenmesi gerekmişse, onlar iyice gözden geçirilir ve sonra Kazaskerler paşa kapısından ayrılırlardı.⁶⁹

Vezir-i Azamın başkanlığında düzenli olarak toplanan son kurul "Çarşamba Divanı"dır. Bu Divana Vezir-i Azam dışında DH üyesi olanlar katılmazlardı. Her Çarşamba günü sabah vakti İstanbul, Galata, Eyüp ve Üsküdar yani İstanbul ve Bilad-ı Selase Kadıları, Vezir-i Azamın sarayına gelirlerdi. Vezir-i Azam, bu Kadılarla birlikte tertip ve derece sırasıyla ortak Divan kurar ve dava dinlerdi. Bu Divanda sadece yargısal işler görülmemektedir. Bilindiği gibi, Kadılar yalnız yargısal görevleri yerine getirmezlerdi ki, özellikle belediye hizmetleri de onlara aitti. Bu nedenle bu Divanda dava dinlenmekle birlikte İstanbul'un çeşitli sorunları da gündeme gelebilmekteydi. Bu Divanda şer-i ve kanuni (Kanun-i Osmaniye) davaları dinlenip kararlar verilirdi. İş fazla olursa, İstanbul Kadılarından ilgili olanına havale edilirdi. Görülecek işler bitince yemek yenilerek dağılırdı.⁷⁰ Burada dikkati çeken nokta, Cuma Divanındaki gibi yemekten sonra, gerekirse yeniden çalışma imkânlarının bulunmamasıdır. Ayrıca, İstanbul'da bulunan Beylerbeyi ile Sancakbeylerinin, Divan toplantısından önce, yeniçeri ağası ile birlikte Veziri Azamın Devlet işleri üzerinde kısa bir bilgi aldığı anlaşılıyor.⁷¹

⁶⁶ Mumcu, *age.*,s. 146

⁶⁷ Aydın, *age.*,s. 145; Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 147, 148; Mumcu, *age.*,s. 147

⁶⁸ Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 139

⁶⁹ Mumcu, *age.*,s. 148, 149; Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 140

⁷⁰ Mumcu, *age.*,s. 149; Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 140

⁷¹ Aydın, *age.*,s. 145; Mumcu, *age.*,s. 149

Cuma ve Çarşamba Divanlarının, ikinci Divanından önemli bir farkı vardı. İkinci Divanı, Vezir-i Azam İstanbul'da bulunmadığı zaman toplanmazdı. Cuma ve Çarşamba Divanları ise Sadaret Kaymakamı tarafından yönetilebilirdi. Sadaret kaymakamı böylece, ikinci Divanı dışında hem DH'a hem de diğer iki Divana Vezir-i Azam adına başkanlık edebilmekteydi.⁷²

Vezir-i Azam yukarıda izah ettiğim görevlerin yanı sıra bir de "Kol"a çıkmakla görevliydi. Devlet Başkenti'nin asayişinin temini, zaruri ihtiyaçların tedariki ve kontrolü, zahire işlerinin tertip ve tanzimi, ölçülerinin muayenesi suretiyle yapılan murakabe ve teftiş VeziriAzam'ın vazifeleri arasındaydı. Her ne kadar İstanbul'un iktisadi işleriyle meşgul olmak üzere İstanbul Kadısı ve maiyeti, inzibatını temin eden Yeniçeri Ağası ve sahillerin inzibatını temin eden Bostancıbaşı varsa da, bunların hepsinin üstünde bu işleri tetkik ve teftiş işi ve mesuliyeti VeziriAzama bırakılmıştı. VeziriAzam, seferde bulunacak olursa, bu vazifeyi Sadaret Kaymakamı görürdü. VeziriAzam arzu ettikçe İstanbul'u teftişe çıkardı. Bu teftiş esnasında yanında kalabalık bir maiyeti bulunurdu. Bundan başka İstanbul Kadısı, Muhtesib, şehir Subaşı ile beraber dolaşırlardı. VeziriAzam'ın bir de "büyük kol" bir teftiş kolu daha vardı ki, bayramın üçüncü günü teftişe çıkardı. VeziriAzam o gün Eyüp'e gidip ikinci namazını orada kılar ve sonra "küçük kol"daki gibi alayla yürürdü. Burada fazla olarak Çavuşbaşı, Reisülküttap, Ocak Kethüdası, Başçavuş, VeziriAzam Silahtarı, Çuhadar, Tezkireci, Telhisci, Kapıcılar Kethüdası, bölük Ağaları, bölük Kethüdaları bulunurlardı. Bu iki teftiş kolunun da kendilerine has teşrifat kuralları vardı.⁷³

Vezir-i Azam'ın merkezdeki önemli görevlerinden biri de, Kapıkulu Ocaklarının iç ayda bir verilen maaşlarının temini idi. Bilindiği üzere Yeniçerilerin ulufeleri DH'da verilip diğer ocakları Paşa Kapısı'nda, Vezir-i Azam'ın huzurunda dağıtılması kanundu. Bu maaş dağıtım işe "Sergi Döşemek" denilirdi ve sonunda "Devr-i Muhasebe" veya daha muhtasar olarak "Devir Muamelesi" yapıp maaş dağıtımına son verilir.⁷⁴

DH'a hükümdar namına başkanlık eden, yetkileri böylesine geniş ve mutlak olan Vezir-i Azam'ın, nazari olarak tüm görevlerini yerine getirmesi ve tüm yetkilerini kullanabilmesi olanağı düşünülebilir. Daha önce de belirttiğim gibi, mutlak vekillik sıfatı, hükümdarın iradesi ile sınırlıdır. En güçlü Vezir-i Azam'ların bile, bu güç karşısında durakladıkları görülmüştür. Vezir-i Azam'ın ister hukuka aykırı olsun ister olmasın, buyruklarının daha alt dereceli hizmetlilerce yerine getirilmediği de olurdu. Hükümdar gerekirse Divanı bozup, Vezir-i Azam'a buyruk bildirebilirdi. Vezir-i Azam'ın bazen, yerine bıraktığı vekili Sadaret Kaymakamı'na bile söz geçiremediği görülürdü. Şu durma bakılırsa, Vezir-i Azam'ın DH başkanı olarak çok büyük bir hareket özgürlüğüne sahip olmadığı anlaşılmaktadır ki, bu, onun nazari yetkilerinin aslında bir hayli sınırlı olduğunu ve Vezir-i Azam'ın sorumluluklarını yerine getirirken ve yetkilerini kullanırken sorumsuz ve sınırsız davranmadığını anlamına gelmektedir.⁷⁵

Bu mütalaalara göre, Vezir-i Azam, Devlet yönetiminde hükümdardan sonra gelen en mühim kişi idi. Bu önemli kişinin Devlet yönetimini üstlenebilecek ve üstlenmiş olduğu sorumlulukları yerine getirmesi maksadıyla kendisine verilen tüm yetkileri layıkıyla kullanabilecek niteliklere haiz olmasını istemek doğaldı. DH'un da en önemli kişisi olan Vezir-i Azamlar, bütün zamanlarını Devlet işlerine adanmalı, Devlet görevlilerini iyi tanımalı; ehl-i Divan'a saygı göstermeli ve iltifat etmeli; nihayet Devlet işlerinin önemlilerini bizzat halletmeli, DH'daki görüşmelerin önemlilerini bizzat dinlemeliydiler. Bu niteliklere ise her

⁷² Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 141-145

⁷³ İlber Ortaylı, **Türk İdare Tarihi**, s. 155-167

⁷⁴ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 130

⁷⁵ Mumcu, **age.**,s. 43, 44

zaman, her Vezir-i Azam'ın sahip olmadığı bellidir. Sadaret makamına gelenler içinde tecrübeli, kıymetli, işgüzar, fazıl ve kemal sahibi, siyasi ve idari işlerde becerirli ve görüşleri yüksek şahsiyetler bulunduğu gibi, tecrübeli cahil, tecrübesiz ve liyakatsiz cahil, lâkayt ve acemi olanlar da vardı.⁷⁶

Özellikle 16. asrın sonlarına kadar, salahiyetleri çok geniş olan ve mutlak hükümdar vekili, işlerinde müstakil olan Vezir-i Azam'ların, daha sonraları bu istiklallerine hanel gelmiş ve Saray'ın nüfuzlu adamlarının tesiriyle ilerine müdahale edilir olmuştu. Bundan dolayı özellikle harp zamanlarında bu tür müdahaleleri önlemek için istiklallerini teyit eden Hatt-ı Hümayunlar gönderilirdi.⁷⁷ Bazen, ender olarak Vezir-i Azam tayin edilirken, onun Şeyhülislamla görüşmesi gibi hükümdarın sadaret istiklaline tamamen karşı tavsiyede bulunduğu da oluyordu.⁷⁸

16. asrın sonlarından itibaren, Vezir-i Azam'ların mevkilerinde tutunabilmeleri için Sarayda ileri gelen nüfuzlu şahsiyetlerden Valide Sultan, Hükümdar Zevceleri, Dar-üs Saâde Ağası, Silahtar Ağa gibi erkek ve Kadınlardan hamiler edinmeleri lazımdı. Bu Saray damaları tecrübesiz, korkak, evhamlı olan ve hariçle alakaları pek olmayan hükümdarlar üzerinde etkili olurlar ve sözlerine hükümdarı inandırırlandı. Bazı hükümdarlar tebdil gezmek suretiyle bir dereceye kadar halkın ahvalini anlasalar da, bu mahdut ve münferit hadiselerle ait idi. Hükümdar üzerine de tesirleri görülen şahsiyetler, Vezir-i Azam'ın istiklaline zarar verecek şeyler yaparlardı, istedikleri gibi Hatt-ı Hümayun alırlardı. Eğer bu Saray şebekesinin V ile ararlı açılırsa, türlü desiselerle onu makamından uzaklaştırırlardı, hatta katline kadar ileri giderlerdi. Bunun için tecrübeli, kurnaz ve nüfuzlarını korumak isteyen Vezir-i Azam, Saraydan el tutarlardı, olup bitenden haberdar olurlardı, lehlerine propaganda yaptırılardı ve bu sayede Saray tarafından emin olup iş tutarlardı. Saray mensuplarının bu himayesi yüzünden bir takım liyakatsizlerin sadaret makamını işgal ettikleri de görülmekteydi. Vezir-i Azam'ların arasında Kapıkulu Ocaklarının isyanları neticesinde, o yüksek makama gelenler görülmüşse de, bunların bazıları başlarını vererek bu makamdan ayrılmışlardır.⁷⁹ Bu müdahil unsurların yanı sıra Devletin iyice güçsüzleştiği 19. asrın ortalarından itibaren, Başkentteki yabancı memleketlerin konsolosluklarının da etkisi artmıştı.⁸⁰

İlk Vezir-i Azam'ların arzları derhal kabul edilerek istedikleri yapılmış ise de, yukarıda da anlatmaya çalıştığım gibi 17. asırdan itibaren bu işlerin muhtelif tesir ve müdahalelerle, Bazen de Vezir-i Azam'ların iktidarsızlığı ve idaresizliğiyle sekteye uğradığı, bu durumun, Devletin son yıllarında, yabancı Devletlerin istekleri doğrultusunda Vezir-i Azam'ların tayin ve azillerine kadar vardığı görülmektedir. Vekili mutlak olan Vezir-i Azamı, sarayda dönenen bir entrika veya aleyhine hariçte tertip edilen bir isyan, biriden bire hiçe indirir ve yok edebilirdi. Bundan dolayı özellikle Devlet düzeninin bozulduğu tarihlerde, Vezir-i Azamlık çok zor bir görevdi ve her an hayat kaygısı vardı. Azil ve nefiy ile yakayı kurtarmanın bir şans eseri sayılacak kadar nazik devirler çok görülmüştür.⁸¹

Osmanlı Vezir-i Azam'larından ilk iki yüz yılda, hükümet idaresini ellerine alanların hemen hepsi, ilk hükümdarlar gibi cidden liyakat sahibiydiler. Bunlar sonradan olduğu gibi bir

⁷⁶ Mumcu, *age.*,s. 43; Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 128

⁷⁷ Mumcu, *age.*,s. 43, 44

⁷⁸ Aydın, *age.*,s. 145, 146; Onar, *age.*,s. 653; Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 115, 116

⁷⁹ Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 120, 121

⁸⁰ Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 116, 117

⁸¹ Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 116, 117

emir kulu değil, hükümdarın müşaviri ve hayırhahı olarak kabul edilip saygı görmüşlerdi. Arz günlerinde, hükümdarın huzurunda telhisleri, tayin ve sair evrakı okudukları zaman, hükümdar şifâhen olsun veya olmasın diye mukabele eder ve söyleyecekleri şeyleri, verecekleri direktifleri kısaca söyleyerek alt tarafını onların kabiliyetine ve kıyasetlerine bırakırlardı. Fakat 16. asrın sonlarından itibaren, Vezir-i Azam'lara karşı olan bu itimat kalktı, muhtelif tesirlerle Vezir-i Azam'ların istiklallerine hâlel geldi ki, Saray halkı ve daha sonraki devirlerde de yabancı memleketlerin unsurları mütehakkim bir vaziyet alarak işlere müdahale ettiler. Bu hale bir takım Vezir-i Azam'ların acizlikleri de eklenince, hükümet başkanının mevkii eski ehemmiyetini kaybetti.⁸²

Son olarak, Vezir-i Azam, Sadr-ı Azam ve Sadaret gibi tabirler kaldırılarak, Başvekâlet be Başvekil tabirlerinin kullanılmasından bahsedelim. II. Mehmet, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra, Devlet teşkilatında yapmış olduğu değişiklikler arasında, Vezir-i Azam ve Sadaret tabirlerini değiştirmeyi de düşünmüş ve 30 Mart 1838'de, bir Hatt-ı Hümayun ile Sadaret ve Sadr-ı Azam tabirlerin yerine Başvekâlet ve Başvekil tabirlerinin kullanılmasını emretmişti. II. Mahmut'un vefatı üzerine, eski usule defahatle geri dönmüş ve üçüncü defaki Başvekâlet unvanı uygulaması üç buçuk yıl sürmüş ve I. Meclis-i Mebusan'ın lağvından sonra da devam etmişti. Ayrıca Başvekil'in riyasetindeki kabineye Meclis-i Vükela, Heyet-i Vekile ve Başvekâlet makamına da Riyaset-i Meclis-i Vükela denilirdi.⁸³

2. Kubbealtı Vezirleri

Osmanlı Devletinin kuruluşunun ilk zamanlarında bir Vezir vardı. I. Murat zamanında Vezir sayısı iki hatta üçe çıktığından birincisine, diğerlerinden tefrik için Vezir-i Azam denildi.⁸⁴ Daha sonraları Vezir sayısı daha da arttı fakat yetkileri Vezir-i Azam'ınki kadar geniş değildi. Bu Vezirler DH'da Vezir-i Azam'dan sonra gelen en önemli üyelerdi. Vezirler, yalnız merkezdeki kubbe Vezirliğinde hariç olarak daha sonraları taşra örgütünde, bazı mühim eyaletlerin yönetiminde de görevlendirilmeye başlandılar. Daha sonraları bu da kâfi gelmediği için diğere eyaletlere de Vezirlerden tayinler yapılmaya başlandı ve nihayet Vezir sayısının fazla artması nedeniyle bunlara memuriyet bulmak üzere eyaletler parçalandı ve birkaç sancak birleştirilip bir Vezire verildi.⁸⁵

16. asrın ilk yarısına kadar sadece Devlet merkezinde bulunup, DH üyesi olan Vezirlere, I. Süleyman'ın Vezir-i Azamı tarafından DH'un toplantı yeri olarak kullanılmak üzere "Kubbealtı" denilen yeni bir Divan binası yaptırılmıştı. Merkezde bulunan Vezir-i Azam dışındaki Vezirlere, işte bu, Kubbealtı denilen Divan binasında çalıştıkları için "Kubbe Veziri, Kubbealtı Veziri veya Kubbenişin" denilirdi. Kubbe Vezirleri Divanda kıdem sırasına göre birbirlerin altına, Vezir-i Azam'ın ise sağ tarafında otururlardı. Vezirlerden en sonrakine "Küçük Vezir" denilirdi. Vezire olabilmek için düzenin bozulmadığı zamanlarda, uzun müddet Sancak Beyliği, Beylerbeylik etmek ve Rumeli Beylerbeyi olduktan sonra "Küçük Vezirliğe" gelmek gerekirdi. Bu Vezirin ardından yeniden bir Beylerbeyi DH'a atanırsa, daha öncekinin rütbesi yükselirdi. Bu Vezirler hiyerarşisinin sonu "İkinci Vezirlik" idi ve normal şartlarda, o, Vezir-i Azam adayı sayılırdı. Böylece taşradaki Vezirlerin üstünde, belki bir yönetsel görevi olmayan, salt Divan üyeliği yapan yeni bir Vezirler sınıfı ortaya çıktı. Ancak gerektiğinde, Kubbe Vezirlerinden biri tertip edilen seferlere Serdar olarak tayin edilirdi. Serdarlar, gerektiğinde kullanılmak ve doldurmak üzere, üstüne hükümdar Tuğrası çekilmiş boş ve yazısız "ahkâm kâğıtları" verilirdi ki, icabında kendileri de 1640'a kadar verilen müsaade üzerine, Tuğra çekebilirlerdi. Maiyetindeki vazife sahipleri ile (Defterdar, Defterdar

⁸² Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 122

⁸³ Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, İstanbul 2009, s. 64-74

⁸⁴ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 186; Mumcu, **age.**,s.44

⁸⁵ Aydın, **age.**,s. 146, 147; Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 192; Mumcu, **age.**,s. 44, 45

makamından bir hazine kâtibi, kendi Tezkirecisi) gideceği mıntıkadaki azil ve tayinler hususunda salahiyeti vardı. Fakat seferden sonra bunların hesabını verir ve Vezir-i Azam tarafından kabul veya ret olunurdu. Ayrıca, DH’da işler çok olduğu zamanlarda, Kubbe Vezirleri, Vezir-i Azam’ın müsaadesiyle Tuğra çekip, Nişancıya yardım ederlerdi. Vezir tayin edilenlerin, Tuğra çekmeyi meşk eylemeleri usuldendi ve buna Meşk-i Tuğra denilirdi.⁸⁶

Bu görevlerinden dolayı Kubbe Vezirliğine tayin edilen görevlilerin, tecrübe sahibi, memleketin her yanını tanıyan ve Devlet işlerine vâkîf kişiler olmaları gerekirdi. Çünkü 15. asırdan başlayarak, Devlet bürokrasisinin gelişmesi ile sadece danışma görevini değil, iş hacminin arttığı durumlarda, Vezir-i Azam’ın buyurduğu bazı işleri görürlerdi. Diğer yandan Vezirler, Devletin en üst makamına geçmeleri en muhtemel kişilerdi. Ayrıca, kilit noktası olan Mısır, Budin, Yemen, Bağdat ve Şam gibi mühim vilayetlere bunlardan biri atanır ve orada merkezin otoritesini temsil eder ve otoriteyi yeniden teşkil etmeye çalışırdı.⁸⁷

Başlangıçta Vezir-i Azamlık sadece Kubbealtı Vezirlerine has iken, I. Süleyman döneminden itibaren Mısır, Budin, Yemen, Bağdat Şam gibi büyük vilayetlere Kubbe Vezirleri haricinde “Vezir Valiler” tayin edilmiş, Defterdar, Nişancı, Yeniçeri Ağası gibi diğer önemli görevlilere de Vezirlik verilmiş, böylece Vezirlik sıradan bir rütbe (paye) durumuna gelmişti. Bundan dolayı Vezirler “Dâhil Vezirleri ve Hariç Vezirleri” olarak kısımdı. Dâhil Vezirleri, Kubbe Vezirleri ve Hariç Vezirleri de eyalet Vezirleri idi.⁸⁸

Kubbealtı Vezirlerinin sayısı zaman içerisinde değişiklik göstermiştir. 16. asrın son yarısından itibaren sayıları önemli miktarda olan Vezirlerin sayısı arttığı için yalnız Devlet merkezindeki Vezirlerin sayısı on bire kadar çıkmış olup, bundan başka eyaletlerde de Vezir sayısı çoğalmıştı. DH’un azalan önemine paralel olarak, Kubbealtı Vezirlerinin sayısı ve önemi azalmış, 1731’den itibaren artık kimse Kubbealtı Veziri olarak tayin edilmemiştir. Zaten, Divan toplantıları, Kapıkulu Ocaklarına maaş verme ve bir merasim aracı haline gelip bütün Divan ileri Paşa Kapısı’na taşınmış olduğundan Kubbealtı Vezirlerine de doğal olarak gerek kalmamıştı.⁸⁹

3. Kazaskerler

Osmanlı yargı teşkilatının en üstünde bulunan, “Askeri Sınıf”a ait belirli davalar, verasetle ilgili anlaşmazlıklar ve şer’i ve hukuki ihtilaflar Kazaskerler vasıtasıyla görülürdü. Osmanlı Devletinin ilk devirlerinde yani Orhan Bey zamanında, hukuki muamelat Şehir Kadıları tarafından hallediliyordu ki, bunların en yükseği bursa Kadısı olup Kazasker makamı henüz yoktu. Fakat Vezirliğe kaynak olan bir İlmiye sınıfı ihdas edilmişti.⁹⁰ İlk defa I. Murat zamanında tayin yapılan Kazaskerlik makamı, 1480 senesine kadar tek bir kişiden ibaret olup, bu tarihten sonra mevcut Kazasker Rumeli Kazaskeri, İstanbul Kadısı da Anadolu Kazaskerliğine tayin edilerek DH’a katılan Kazasker sayısı ikiye çıkarıldı.⁹¹

I. Selim’in Doğu Anadolu ile Maraş, Malatya ve havalisini zapt etmesi üzerine, 1516’da Arap ve Acem Kazaskerliği unvanıyla DH’a dâhil olmayan bir üçüncü Kazaskerlik kurulup Diyarbakır bu Kazaskerliğe merkez olmuş, bir müddet sonra Suriye ve Mısır’ın

⁸⁶ Aydın, *age.*,s. 146, 147; Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 192-195; Mumcu, *age.*,s. 44-46

⁸⁷ Aydın, *age.*,s. 146, 147; Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 195; Mumcu, *age.*,s. 45

⁸⁸ Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 196; Aydın, *age.*,s. 147; Mumcu, *age.*,s. 45

⁸⁹ Mumcu, *age.*,s. 45; Aydın, *age.*,s. 147; Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 191

⁹⁰ Aydın, *age.*,s. 147; Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s.228

⁹¹ Aydın, *age.*,s. 147; Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s.228

tamamen fethi üzerine, bu üçüncü Kazasker de DH heyeti arasına girmişti. Fakat daha sonraları Arap ve Acem Kazaskerliği kaldırılıp buraya ait işler, Anadolu Kazaskerliğine verilmiş ve bundan sonra bu Kazaskerliğin muameletini da Anadolu Kazaskerleri görmüşlerdir.⁹²

DH'da Kubbealtı Vezirleri'nden sonra gelen en yüksek makamı Kazaskerler işgal ederlerdi. Kanunnamede de Kazaskerliğin DH'da ve teşrifatta Vezir-i Azam ile Kubbealtı Vezirleri'nden sonra gelen bir paye (rütbe) olduğu gösterilmektedir. Ayrıca DH toplantılarında Kubbe Vezirleri, Vezir-i Azam'ın sağ tarafında ve Kazaskerler ise solunda otururlardı⁹³ ki, DH toplantılarının sonunda yenen yemekte bunlara ayrı bir sini ile yemek çıkardı.

Kazaskerleri, asker tabirinin ilk anda zihinlere getirdiği gibi ve diğer İslam Devletlerinde Kadı'l-Asker, Kadı'l-Cünd veya Kadı Leşker isimleriyle anılan ordu Kadısı olarak düşünmemek lazımdır.⁹⁴ Çünkü bunların görev alanları Ordu Kadıları'nınkinden çok daha geniştir. Gerçi Kazaskerler, hükümdarların bizzat sefere katıldıkları dönemlerde, onlarla birlikte sefere katılırlar, bu esnada Ordu Kadılığı yaparlardı. Ancak daha sonraları hükümdarların bizzat sefere katılmaları usulü terk edildiğinden, Kazaskerler de sefere gitmez olmuş⁹⁵ ve onarın namına şer'i muameleti görmek üzere, "Ordu Kadısı" unvanıyla Kadı tayin edilmesi, adet ve olmuştu.⁹⁶

Kazaskerliğe kadar çıkabilmek için, 16. asrın ortalarına kadar belli bir meratip silsilesi yoktu. Mesela İstanbul Kadısı Ebusssuud Efendi, Rumeli Kazaskerliğine getirilmişti. Fakat daha sonra İstanbul ve Edirne Kadılarından veya Anadolu Kazaskerleri payesi olan İstanbul Kadısı mazullerinden birinin bilfiil Anadolu Kazaskeri olması kanun olmuştu. Rumeli Kazaskerliğine de, Anadolu Kazaskerlerinden veya bunun payeli ya da mazullerinden biri gelirdi. Lakin bazen, bu kaidelere riayet edilmediği de olurdu. Şeyhülislamlık ehemmiyet arz edince, bu makama Rumeli Kazaskerliği yapanlardan birinin getirilmesi benimsendi. Fakat bazen Anadolu Kazaskerliğinden de şeyhülislam tayini görülmüşse de, bu istisnaydı ve sayıları azdı. Ayrıca, Şeyhülislamlığa tayin edilenlerin Vezir-i Azam huzurunda hil'at giymeleri kanundu.⁹⁷

Anadolu Kazaskeri, paye ve derece olarak Rumeli Kazaskeri'nden gelir ise de, bunun geliri daha çoktu ve DH'da Rumeli Kazaskeri'nin alt yanında otururdu. Gerek DH'da ve gerekse de Vezir-i Azam'ın Cuma Divanı'nda kural olarak, şer'i ve hukuki davaları Rumeli Kazaskeri dinlerdi. Anadolu Kazaskeri de işlerin yoğun olduğu günlerde, Vezir-i Azam'ın isteği ve müsaadesiyle dava dinlemekteydi.⁹⁸ Bunun yanı sıra Kazaskerler DH'daki görevlerinden başka Salı ve Çarşamba günleri müstesna olmak üzere, kendi konaklarında her gün Divan kurup kendi yetki alanlarındaki veya havale edilen işleri görürlerdi.⁹⁹ Özellikle Rumeli Kazaskeri'nin kendi Divanı'nda da hukuki ihtilaflarla ilgili yargılamalar yaptığı bilinmektedir. Bu yargılamalarda sadece "askeri" denilen sınıfa değil, her sınıftan Osmanlı'nın taraf olduğu anlaşmazlıklar karara bağlanmaktaydı.¹⁰⁰ Bu yargılamayı ya bizzat Kazasker yapmakta ya da daha çok, onun maiyetinde bulunan ve üst derecede bir hâkim konumunda olan ve "Şeriatçı" denilen görevli yapmaktaydı. Ayrıca bazı davarın Kazasker Divanı'nda görülmesi konusunda zaman zaman Ferman çıktığı da olmaktaydı. Aynı zamanda Rumeli ve

⁹² Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s.229; Aydın, **age.**,s. 147

⁹³ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 235; Mumcu, **age.**,s. 46

⁹⁴ Aydın, **age.**,s. 94

⁹⁵ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s.237; Aydın, **age.**,s. 93, 94

⁹⁶ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s.237

⁹⁷ Mumcu, **age.**,s. 46; Aydın, **age.**,s. 93, 94, 147; Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 239

⁹⁸ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 237; Aydın, **age.**,s. 147; Mumcu, **age.**,s. 49

⁹⁹ Aydın, **age.**,s. 147; Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s.236

¹⁰⁰ Mumcu, **age.**,s. 46; Aydın, **age.**,s. 93

Anadolu Kazaskerleri “askeri” denilen kamu görevlilerinin tereke taksimlerini ya bizzat ya da kassamlar vasıtasıyla yapmaktaydı.¹⁰¹ Kazaskerler, gerek gördükleri davalar gerekse miras taksimleriyle ilgili olarak, kanunnamelerde belirtilen miktarda harç almaktaydılar.

Kazaskerlerin yukarıda genel olarak izah etmeye çalıştığım vazifelerinin yanı sıra bir takım idari görevleri de vardı. Kazaskerler, bir idari makam olarak Kadı ve Müderris tayinleri ile ilgilenmiş, Rumeli, Kuzey Afrika ve Kırım’daki Kadı tayinleri Rumeli Kazaskeri; Anadolu’daki Kadı ve Müderris tayinleri de Anadolu Kazaskeri tarafından yapılmıştır.¹⁰²

Vezir-i Azamlar, gerektiğinde Kazaskerlerin yaptıkları işleri teftiş ederler veya ettirirlerdi. Herhangi bir dava münasebetiyle, Kazaskerlerin Divanda tarafsız olamayacağından şikâyet edilirse, Kazaskerlikten mütekaat veya mazul birisi görebilirdi. Yine bir davada haksızlık iddia edilirse, kararı veren Kazasker veya Kadının verdiği hükmün doğru olup olmadığı, diğer bir hâkim tarafından tetkik olunup karar verilirdi.¹⁰³ Ayrıca Kazaskerler, DH toplantısı ve yemekten sonra, önceleri her toplantıda ve sonraları haftada iki ve daha sonraki tarihlerde de ulufeden ulufeye Vezirlerden önce hükümdarın huzuruna kabul olurlar ve yaptıkları işlere dair mütalaalarını söyleyip, “akdiye defteri” denilen Kadı defterlerini okuyup, tayin veya azil edilecek Kadıların isimleri ve nereye tayin edilecekleri arz edilirdi. Bunun üzerine hükümdar bu tayin edilecek Kadıların ehil olup olmadıklarını sorar ve yaptıkları tayinleri kabul veya ret ederdi. Fakat Kazaskerler, özellikle 17. asırda bu tayinler dolayısıyla yüksek miktarda rüşvet alıp iş görmekteydiler. Buna ilave olarak, himaye, iltimas ve rüşvet ile bir takım ehliyetsizleri Müderris olarak tayin ederlerdi. Ancak Kazaskerler’in üstlendikleri bu idari görev ve yetkiler, 16. sonları ve 17. asrın başlarından itibaren, Şeyhülislam lehine azalmış, mevleviyet denilen büyük Kadılıklara tayinler, belli bir dönemden sonra Kazaskerlerin ehemmiyetleri azalıp azil ve tayinleri, mevkileri yükselen Şeyhülislam tarafından yapılmaya başlanmıştır.¹⁰⁴

DH işleri Paşa Kapısına (Bab-ı Âli) taşınınca, Kazaskerler artık ulufe tevzi gününden başka Divana gelmiyorlardı. Yeniçeri Ocağının ilgasına kadar üç ayda bir maaş verildiği zaman Divana gelirlerdi. Ayrıca, hafta bir gün yani Cuma günleri, Paşa Kapısına giderek Huzur Murafaası denilen, Cuma Divanı’na katılarak bazı davaları istinafen tetkik ile hüküm verirlerdi. Bundan başka, İstanbul, Üsküdar, Galat, Eyüp Kadıları da, Çarşamba günleri Vezir-i Azam’ım yanında toplanıp davaları tetkik ederlerdi. Bu şer’i ve hukuki ihtilafların görüldüğü Huzur Murafaaları böylece 1834 senesine kadar haftada iki gün (önceleri Pazartesi ve Perşembe, 1836’da Bab-ı Âli’nin tatil günü Perşembe olduktan sonra bu gün Salı’ya alındı) olarak devam etti. 1838’de Sadaret unvanının Başvekâlete çevrilmesi üzerine, Arz Odası Murafaası da denilen, Huzur Murafaalarının bundan sonra, Şeyhülislam Kapısında, yine Kazaskerler ve İstanbul Kadısı’nın iştirakiyle Şeyhülislam başkanlığında görülmesi kararlaştırıldı. 1883’de Mecelle Cemiyeti tarafından kaleme alınan nizamname ile her davaya ait olduğu mahkemede evvela bidayeten ve sonra istinafen bakılması tespit edilmiş olduğundan, doğal olarak Huzur Murafaalarına gerek kalmamıştır.¹⁰⁵

¹⁰¹ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 240, 241; Aydın, **age.**,s. 91-94

¹⁰² Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 232,233-237; Aydın, **age.**,s. 147

¹⁰³ Onar, **age.**,s. 652; Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 233,234, 238; Aydın, **age.**,s. 93, 94; Mumcu, **age.**,s. 46, 47

¹⁰⁴ Onar, **age.**,s. 645; Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 237,238, 262-267; Aydın, **age.**,s. 147

¹⁰⁵ Halil Cin, “*Tanzimat Döneminde Yargılama Hukuku ve Yargılama Usulleri*”, **150. Yılında Tanzimat**, Ankara 1992, s. 18-32

4. Nişancı

18. asrın başına kadar Devlet kanunlarını iyi bilmek, yeni kanunlarla eskilerini, şer'i ve örfî kanunları telif etmek kudretine sahip olması gereken ve Divan'da bu hususlar hakkında fikir ve görüşlerinden istifade edilen, yabancı Devlet hükümdarlarına yazılacak name, Vezirlerin menşur ve beratlarını tahrir veya müsveddelerini kontrol eden görevliye "Nişancı, Tuğra-i, Tuğrakeş-i, Ahkâm, Muvakki, Tevki veya Müfti-i Kanun" denilirdi. Ahitname, berat, menşur, name, hüküm ve İlmiyeye ait cihat beratları ile fermanların baş tarafına bir nevi hükümdar imzası olan, tuğrayı çekmek Nişancının göreviydi. Nişancılığa, "Tuğrây-ı Şerif Hizmeti" de denilirdi.¹⁰⁶

Osmanlı Devletinin kuruluş devrinde, Orhan Bey, I. Murat ve Emir Süleyman Çelebi'nin tuğralarının mevcudiyeti, Anadolu Selçukluları ve diğer beyliklerle beraber, bu görevin varlığını, Orhan Bey zamanına kadar götürmektedir.¹⁰⁷ Devletin ilk zamanlarda ferman, berat ve hatta vakıfların kabul ve tevcihi nedeniyle de, bu tabirler görülmekteydi. Bu kayıtlar bize Devletin ilk dönemlerinden itibaren Nişancı veya Tuğra-i isminde bir görevlinin olduğunu göstermektedir. Ayrıca, II. Murat'ın emriyle Türkçeye çevrilen İbn-i Kesir Tarihi'nin, Arapça metninde "Muvakki" tabirinin "Nişancı" olarak tercüme edilmiş olması da, 15. asrın ilk yarısında, Osmanlı Devletinde Nişancı ismiyle anılan bir görevlinin olduğunu bize göstermektedir.¹⁰⁸ Bunlara ilave olarak bu tabir, II. Mehmet'in kanunnamesinde de bulunduğu göre,¹⁰⁹ 15. asrın ikinci yarısından itibaren, Nişancının DH'da belli ve kurumlaşmış görev ve yetkilere sahip olduğu anlamını çıkarabiliriz.

Nişancılar, 16. asrın başlarına kadar ilmiye sınıfının arasından ve kalemi kuvvetli olanlardan seçilirdi. II. Mehmet kanunnamesine göre Nişancılar, "dâhil ve ya Sahn-ı Seman Müderrisleri"nden tayin edilmeleri kanunundu. 16. asrın başlarından itibaren ise, Divan Kalemi heyeti arasından yetişmiş, Nişancılık yapabilecek Reisülküttap varsa, onlar Nişancı olurlar, bu niteliklere haiz bir şahsiyet bulunamazsa Müderrisler arasından seçilirdi.¹¹⁰ Nişancılar, Sancak Beyi, Beylerbeyi ve Vezir rütbelerinde olmak üzere üç derecede tayin olunabilirlerdi. Eğer Sancak Beyi payesinde ise, derecesi Baş Defterdar'dan sonra gelirdi. Fakat bazen ilim ve faziletine ve bazen de kademine riayetten, bu Sancak Beyi rütbesinde olan Nişancıların, Baş Defterdar'ın üstüne geçirildikleri de olmaktadır.¹¹¹ 17. asrın sonlarında ve 18. asrın ortalarına kadar, Nişancılık, Devlet teşkilatı içerisinde iktidarla değil, mevkii itibarıyla nüfuzlu olarak kalmış ve Nişancılar arasında pek çok Beylerbeyi ve Vezir rütbesine yükselenler olmuştu. Hatta Kubbealtı Vezirliği ile Nişancılığın birleştirilerek bir kişinin görevlendirildiği de görülmekteydi.¹¹²

DH'un üyesi olan Nişancıların toplantı mekânındaki yeri, Vezir-i Azam'ın sağında ve Kubbealtı Vezirleri'nin alt yanındaydı.¹¹³ Teşrifatta derecesi, Beylerbeyi veya Vezir değil ise, Defterdardan aşağıydı. DH üyesi olmalarına rağmen, Vezir rütbesine sahip olmadıkça, kanuna göre, arz günlerinde hükümdarın huzuruna kabul edilmezlerdi. Yalnız Nişancılığa tayin edildikleri zaman bir defaya mahsus olmak üzere hükümdarın huzuruna çıkıp, tayinlerinden dolayı teşekkür ederlerdi.¹¹⁴ DH'da yemek yenildiği zaman, ilk dönemlerde Nişancı Vezirlerin sofrasında ve daha sonraki zamanlarda Vezir-i Azam'ın sofrasında bulunurlardı. Fakat elçi

¹⁰⁶ Onar, *age.*,s. 649, 650; Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 214; Aydın, *age.*,s. 148; Mumcu, *age.*,s. 47

¹⁰⁷ Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 214; Aydın, *age.*,s. 148

¹⁰⁸ Onar, *age.*,s. 650; Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 214; Aydın, *age.*,s. 148

¹⁰⁹ Mumcu, *age.*,s. 47; Onar, *age.*,s. 650

¹¹⁰ Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 215; Aydın, *age.*,s. 148; Mumcu, *age.*,s. 47, 48

¹¹¹ Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 221; Mumcu, *age.*,s. 48

¹¹² Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. 2, s. 697

¹¹³ Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 217; Mumcu, *age.*,s. 47

¹¹⁴ Onar, *age.*,s. 650; Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 223

kabulu nedeniyle yapılan “Galebe Divanı”nda, elçinin maiyetine de yemek verilmesi dolayısıyla, Nişancı ve Defterdara ayrı ayrı birer sofraya kurulması kanundu. Diğer zamanlarda yukarıda belirttiğim gibi Nişancı, Defterdarla birlikte Vezir-i Azam’ın sofrasında otururdu.¹¹⁵ Ayrıca, Nişancı ve Defterdar’ın tayinlerinde bunlara, memuriyetlerine ait berat verilmez, hükümdarın şifahi iradesiyle tayin edilirdi.¹¹⁶ Çünkü bunlar vazifeleri itibarıyla Devletin en mühim sırlarına vakıf olmaktadır ki, bundan dolayı özellikle itimada layık kişiler olmaları gerekmektedir. Bunun nedeni ise, Nişancıların gerek İslam Devletleriyle gerek Batılı Devletlerle olan görüşmeleri, anlaşmaları ve bu Devletlerden gelen nameleri tercüme ederek, Devletin iç ve dış siyasasına vakıf olmalarıydı.¹¹⁷ Nişancıların kendilerine gönderilen evrakın incelemeye olan yetkisi sonradan kaldırılmış ve mevki de bazı Vezir Nişancılar müstesna, gittikçe ehemmiyetini kaybetmiştir.¹¹⁸

Nişancı, bütün DH bürokrasisinin başı olup, Divan Kalemi şefi olan Reisülküttap ile Defter emini, onun buyruğu altındaydı. Ayrıca, DH bürokrasisinin başı olarak, bu bürokrasi içinde çalışan diğer tüm görevlilerin de başıydı. Bu nedenle, Nişancının görevinin neredeyse tamamı DH teşkilatı dâhilindeydi. Bundan dolayı DH toplantılarının yapıldığı Kubbealtı’nın yakınında, Nişancıya mahsus bir daire bulunmaktaydı.¹¹⁹ Nişancı, padişah fermanlarına, berat ve name gibi belgelere tuğra çeken, bu sebeple Tuğra-i, Tuğrakeş ve sair unvanlarla anılan ve bu yönüyle sıradan bir görevli gibi görünen Nişancının görevleri, yalnız bunlardan ibaret değildi.¹²⁰

Yukarıda bahsetmeye çalıştığım mühim görevlerinin yanında, fermanların hazırlanmasını sağlamak, en ehemmiyetli fermanları bizzat kendisi kaleme almak ve yeni konulacak veya değiştirilecek örfi hukuk kurallarının tespitiyle uğraşmaktı. Ayrıca, Defterdarların hazırladıkları belgelerin son denetimini yapmak,¹²¹ merkeze gelen yakınları sıraya sokmak ve niteliklerine göre ayırmak; yani kısacası, DH toplantılarının gündemini belirlemek Nişancının görevleri arasındaydı.¹²² Özellikle örfi hukuk kurallarının düzenlenmesindeki çalışmaları nedeniyle, şer’i hukuktaki Müftü’ye benzetildiği için kendisine “Müfti-i Kanun” da denilirdi.¹²³ Bunlara ilaveten, Nişancılar, 1599’a kadar, hükümdarla beraber bulunup Rikab-ı Hümayun’dan ayrılmazlarken, bu tarihten itibaren Sedar-ı Ekrem ile birlikte sefere de memur edilmiş ve bundan sonra bundan sonra Serdar-ı Ekrem ile birlikte serfe gitmeleri kanun olmuştu.¹²⁴ Nişancının yukarıda anlatmaya çalıştığım görevlerinin neredeyse tamamı DH çalışmalarının hazırlanması, yürütülmesi ile ilgilidir. Bu nedenle, Nişancı, hem DH toplantısının sorunsuz bir şekilde işlemesi, hem de DH bürokrasisi için çok önemli bir görevliydi.

Nişancılar, 18. asrın başlarında itibaren Baş Defterdarla aynı olan mevki, rütbe ve derecelerini 19. asrın başlarına kadar korumakla birlikte, tedrici olarak eski ehemmiyetlerini neredeyse tümüyle kaybettiler. Daha sonraları bu vazife Hâcegan Sınıfı’nın ikinci derece

¹¹⁵ Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 217; Mumcu, *age.*, s. 48, 49

¹¹⁶ Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 221

¹¹⁷ Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 226

¹¹⁸ Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 221

¹¹⁹ Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 216, 217; Mumcu, *age.*, s. 47

¹²⁰ Aydın, *age.*, s. 148; Mumcu, *age.*, s. 47, 48

¹²¹ Erhan Afyoncu, “*Defterhane*”, *İA*, İstanbul 1994, c. 9, s. 100-104

¹²² Aydın, *age.*, s. 148; Mumcu, *age.*, s. 47; Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 214

¹²³ Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 219

¹²⁴ Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 223

memurlarına verilmeye başlandı. Hal böyleyken de, Nişancılar eskiden olduğu gibi Divan görüşmelerinde Vezir-i Azam'ın yanında oturmaya devam etmişler ve Erkân-ı Devlet özelliğini 19. asrın başlarına kadar sürdürmüşlerdir. 18. asrın sonlarına doğru Nişancının görevleri iyiden iyiye azalmış ve asıl vazifesi olan tuğra çekme işini “Tuğrakeş” denilen yardımcısı yapmaya başlamıştı. Eski tarihler, bunu, Nişancının artık önemli bir Devlet görevlisi olmaktan çıkıp basit bir Sadaret memuru haline dönüştüğü şeklinde yorumlamaktadır.¹²⁵

1836'da kaldırılan Nişancılık vazifesi, Defter eminliğine verildi. Mühim işlere dair fermanların üzerine, Bab-ı âli ve diğerlerine de, Defter Eminleri tarafından tayin edilen Tuğranüvis denilen memurlarca tuğra çekilirdi. 1838'de Defter Eminliği'ndeki Tuğranüvislik hizmeti kaldırılıp, Bab-ı Âli ile Defter Eminliği'ndeki Tuğracılık vazifesi birleştirilerek, bu hizmetin Bab-ı Âli'de görülmesi uygun bulundu. Bu sebeple, her iki vazife, Bab-ı âli Tuğranüvisi bulunan Dâhiliye Kâtipliği'ne verilerek, maiyetine iki Kâtip de tayin edildi.¹²⁶ Bu suretle Nişancılık tamamen lağvedildi.

5. Defterdarlar

Defterdar Devletin mali işlerinden birinci derecede sorumlu görevliydi. Ortaya çıkışı ve gelişimi ile ilgili olarak tam aydınlanmış bilgilere sahip değiliz. Ancak yukarıda anlatmaya çalıştığım diğer DH üyeleri gibi Defterdarın kökenini de, Selçuki Devletlerde “Müstevfi”, İlhanlılarda “Sahib-i Divan-ı İstifa veya Defterdari-i Memalik” unvanlarıyla anılan görevlilere dayandırabiliriz.

Osmanlı Devletinde Defterdarlık Kurumu büyük bir olasılıkla 14. asrın sonlarında kurumlaşmıştı.¹²⁷ Defterdar tabiri 15. asrın ikinci yarısında ise artık tamamen ortaya çıkmıştı. Bunu eski tarihlerde görebilmekteyiz. Bu kayıtlara dayanarak, Osmanlılarda Defterdarlık unvanıyla bir memuriyetin 15. asrın başlarında var olduğunu ve hatta bu tabirin varlığını 14. asrın başlarına kadar da indirebiliriz.¹²⁸ II. Mehmet kanunnamesi ve sonraki kanunnamelerle Defterdar'ın tanımı ve görevleri tam olarak ortaya çıkarılmıştır.

Önceleri Osmanlı merkez teşkilatında bir tane Defterdar varken, yapılan fütuhatlara üzerine sayısı artırıldı.¹²⁹ Defterdarların sayısı II. Mehmet döneminde ikiye çıkmış, sonraki dönemlerde ise daha da çoğalmıştır.¹³⁰ Nitekim II. Mehmet kanunnamesinde BaşDefterdar ve Defterdarlar tabirleri geçmektedir. Rumeli'de hazineye ait mali işlere bakan maliye şefine Rumeli Defterdarı veya BaşDefterdar denilmekteydi. Ayrıca II. Bayezid zamanında Anadolu'daki mali işleri görmesi için Anadolu Defterdarlığı kuruldu. I. Selim'in Doğu Anadolu ve Suriye fütuhata üzerine oraların mali işlerini görmesi için bir Defterdarlık daha kuruldu. Fakat bu üçüncü Defterdar diğer ikisi gibi Devlet merkezinde değil Halep'te bulunurdu.¹³¹ 16. asrın ortalarında Rumeli ve Anadolu Defterdarlıklarının yanı sıra İstanbul'da yani Devlet merkezinde “Şikk-ı Sani” unvanıyla diğer iki Defterdarlık bölgelerindeki bazı bölgeler ayrılarak üçüncü bir Defterdarın yetki alanı meydana geldi.¹³²

¹²⁵ Hammer, bu son zamandaki Nişancıyı anlatırken, ” ehemmiyeti, evvela Devlet mührünü tatbik edecek yerde, Sadr-ı Azam'ın mührünü basmaktan ibaret olan bir şekilcilikten ibarettir” demektedir. Nakleden, Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 227

¹²⁶ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 226, 227; Mumcu, **age.**,s. 48, 49

¹²⁷ Pakalın, **age.**,c. 1, s. 413

¹²⁸ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 226; Mumcu, **age.**,s. 49

¹²⁹ Mübahat Kütükoğlu, “Defterdar”, **İA** 1994, c. 9, s. 94-96

¹³⁰ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 327; Aydın, **age.**,s.148

¹³¹ Onar, **age.**,s. 647-649; Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 328

¹³² Aydın, **age.**,s. 149; Mumcu, **age.**,s. 49

Ayrıca 16. asrın sonlarına Macaristan'ın fethinden itibaren, Tuna kıyılarındaki mali işleri görmesi için “Şikk-ı Sâlis” unvanı verilen dördüncü bir Defterdarlık kurulduysa da, bu kısa bir süre sonra kaldırıldı. Yukarıda 1573’de merkezi Halep olarak kurulduğuna işaret ettiğim Arap ve Acem Defterdarlığı Diyarbakır, Erzurum, Şam ve Trablusşam olmak üzere belirli kısımlara ayrılarak beş Defterdarlığa taksim edildi. 1584’de Anadolu Defterdarlığından da Sivas ve Karaman eyaletleri ayrılarak birer Defterdarlık olarak idare edildiler. İşte bu Arap ve Acem Defterdarlığı ile Anadolu kaleminden ayrılan Defterdarlıklara ve daha sonra kurulanlara da, “kenar Defterdarlıkları” veya Tımar Defterdarlıklardan ayırıt etmek için “Hazine Defterdarlıkları” denilirdi.¹³³ Bunlara ilave olarak 18. asrın sonlarında, III. Selim’in zamanında Nizam-ı Cedit’in kurulup, bu teşkilata ayrılan vergileri tahsil ve sarf etmek üzere “Şikk-ı Rabi” unvanıyla bir Defterdarlık daha kurulmuşsa da, Nizam-ı Cedit’in dağıtılmasıyla, o da, kaldırıldı.¹³⁴

Defterdarlık makamının yapısı, 17. asrın başlarına kadar çeşitli zamanlarda değişti. Tahminen 17. asrın başlarından itibaren genle olarak “Şikk-ı Evvel” ismi verilen BaşDefterdar, bütün mali ilerden sorumlu mercii olup, diğer iki Defterdar onun maiyeti gibi kaldılar. 15. asrın ikinci yarısında, BaşDefterdarlığa, Mal Defterdarları (Maliye Defterdarları), Defter Emmini, Şehremini ile derecesi yüksek Kadılar tayin edilirdi. Ayrıca Reisülküttap da Defterdar olabilirdi. Daha sonraları Defterdar adedi artınca, BaşDefterdarlığa, Anadolu Defterdarı’nın tayin edilmesi kanun oldu. Fakat II. Mehmet’in kanunnamesinde, BaşDefterdarların derecesi, Rumeli Beylerbeyi derecesine çıkarıldı. Gerekteğinde, BaşDefterdarın, Vezirliğe de tayin edilebileceği kanunda zikredilmekteydi.¹³⁵

Kanunnamelerde Defterdarlar, DH heyetine üye görevlilerden olup, mevkiî Kazaskerlerin alt tarafındaydı. BaşDefterdar, Kazaskerlerin yanında, diğer iki Defterdar da onun alt yanında otururlardı.¹³⁶ Ayrıca BaşDefterdar, rütbe bakımından Nişancıdan üstündü. Fakat 16. asrın ortalarına doğru bu kural değişerek, Nişancı, BaşDefterdardan yaşlı ise daha üstün kabul edildi.¹³⁷ Bir süre sonra her ikisi de eşit addedildi ve kıdemce hangisi ileri ise o üstün sayıldı. Defterdarlar, haftada dört gün DH toplantılarına gelip sadece Salı günleri Vezirlerle beraber arza çıkarak hükümdara, mali işler hakkında açıklamalar yaparlardı.¹³⁸ Eğer hükümdar itiraz edecek olursa cevap verecek olan Defterdar, vereceği cevabı Vezir-i Azam’a söyler, o da, hükümdara arz ederdi. Defterdarların, hükümdarın huzurunda okuyacakları telhis hakkında daha önce hükümdar ile görüşmeleri gerekmektedir. Buna mukabil, Defterdarların Vezir-i Azam’ın huzuruna çıkmak ve onu görmek için muayyen bir gün yoktu. Fakat bunun da belli bir düzeni vardı ki, Defterdar, her Çarşamba günü Vezir-i Azam’ı ziyaret ediyordu.¹³⁹ Özellikle 17. asırdan itibaren, maliyenin bütün işlerini eline almış olan BaşDefterdar, her akşam hazineye ait işlere ilgili olan raporları alıp, inceler, haftada bir, iki veya üç gün, bu raporlar hakkında Vezir-i Azam’a bilgi verir ve raporları sunardı.¹⁴⁰

¹³³ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 329, 330, 333

¹³⁴ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 330, 331; Aydın, **age.**,s. 149

¹³⁵ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 331

¹³⁶ Mumcu, **age.**,s.50

¹³⁷ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 221, 222

¹³⁸ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 331, 332; Mumcu, **age.**,s.50

¹³⁹ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 326; Mumcu, **age.**,s. 49, 50

¹⁴⁰ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 326; Aydın, **age.**,s. 149

II. Mehmet'in kanunnamesine göre, Defterdar özel bir yetkiye sahipti.¹⁴¹ Kanunnameye göre, Defterdar hükümdarın “malının vekili”, Vezir-i Azam ise “malın nazırı” sayılmaktaydı. Bu yetki BaşDefterdara ait olup, Vezir-i Azam'ın, hükümdarın mutlak vekili niteliğini, BaşDefterdarın görev alanıyla sınırlamaktaydı.¹⁴² Bu mütalaalardan, Vezir-i Azam'ın, Defterdar üzerinde sadece “gözlemcilik” yetkisi olduğu sonucuna varılabilir. Gerçekten de, para hazinesi ile maliye kayıtlarının bulunduğu Defterhane, BaşDefterdar hazır bulunmadan, Vezir-i Azam tarafından bile açılmaz ve kapatılmazdı. Ayrıca BaşDefterdarın DH'da, Vezir-i Azam sofrasında oturmak, hükümdarın malını korumak, hazineye ait işler için maliyeden hüküm yazmak, hizmet eden kimselere çavuşluk, sipahilik, katiplik vermek, hatta sancak ve zeamet arz etmek, hükümdara sormadan iki akçe kadar zam yapabilmek ve sefere giderken hükümdara yanaşıp konuşabilmek gibi yetki ve ayrıcalıkları vardı.¹⁴³

DH'da mali ilerle ilgili alanlarda en yetkili memur, Defterdarlardı. Maliye kayıtlarının tutulması, mali işlerin düzenlenmesi ve yukarıda da anlatmaya çalıştığım gibi pek çok önemli vazifesi vardı. Fakat DH heyeti üyesi olarak, mali işlerinin yanı sıra, Devletin genel işleyişinde de belli görevleri vardı. Defterdarlar, maliye ile ilgili şikâyetleri “Defterdar Kapısı”nda topladıkları Divan'da dinler ve karara bağlardı. Ayrıca, BaşDefterdar kendi konağında da Divan kurup, mali konularla ilgili davaları dinlerdi ve “Tuğralı Akan” verirlerdi. Zaten kanunnameye de, Defterdarlara bu kanunda yetki verildiği görülmektedir. Ayrıca her bir Defterdar, kendi dairesinden çıkan evrakın arkasına imzasını koyardı. Ancak 17. asrın ortalarından itibaren bütün maliye hükümlerinin (Tuğralı Ahkâm) arkalarına kuyruklu imza koyma yetkisi BaşDefterdara verildi. Buna ilave olarak, DH kararıyla, mal tayinler ait kuyruklu imzasıyla buyruldu yazar, fakat bunun tarafını Vezir-i Azam buyuruldusuyla onaylardı.¹⁴⁴

Osmanlı Devleti tarihi boyunca birçok kez değişiklik geçiren Defterdarlık teşkilatı, Tanzimat'tan sonra maliye nezaretine dönüşmüştür.¹⁴⁵ Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra bütün Devlet teşkilatında kesin olarak ıslahat yapılan II. Mahmut zamanında, maliye teşkilatında da değişiklikler yapılarak, Şikk-ı Evvel Defterdarı'nın idaresinde, “Hazine-i Amire” ve ayrı bir Defterdar idaresinde de “Asakir-i Mansure Masarifi”ne karşı olarak “Mansure Hazinesi” ve bir de, nazır idaresinde “Darphane Hazinesi” olmak üzere dış hazine üçe ayrıldı¹⁴⁶, fakat Hazine-i Amire Defterdarı ile Darphane nazırı arasında, mali işler nedeniyle sorunlar çıkmaya başladı. Bunun üzerine 1835 Eylül ayında, Hazine-i Amire Defterdarlığı kaldırılarak, bunun işleri darphane Nezaretiyle birleştirilip, bu yeni nezarete “Darphane-i Amire Defterdarlığı” ismi verildi. Ancak bundan da arzu edilen sonuca ulaşılamadı ve bunun üzerine 1838'de Darphane Nezareti yine müstakil olarak Mansure Defterdarlığı ile birleştirilerek, bütün mali işlerin tek elden idaresi usulüne geçildi ve Defterdarlık unvanı bırakılarak “Maliye Nezareti” unvanıyla bir nezaret kuruldu.¹⁴⁷

C. Divan-ı Hümayun' un Yardımcıları

DH'un üyelerini yukarıda genel olarak anlatmaya çalıştım. Bu görevliler DH çalışmalarını sırasında üstlenmiş oldukları görev ve yetkileri bakımından, gerçekten önemli Devlet işleriyle iştigal oluyorlardı. DH üyelerinin işte bu pek mühim Devlet işlerini halledebilmeleri ve DH toplantılarını gerektiği gibi yürütebilmeleri için çeşitli yardımcılarına ihtiyaçları vardı. Bunlar olmadan DH toplantılarının hazırlanması, görüşmelerin yapılması ve

¹⁴¹ Onar, *age.*, s. 647, 649

¹⁴² Kütükoğlu, *age.*, s. 94-96

¹⁴³ Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 333

¹⁴⁴ Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 329; Kütükoğlu, *age.*, s. 94-96; Mumcu, *age.*, s. 149

¹⁴⁵ Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 374, 375; Kütükoğlu, *age.*, s. 94-96; Aydın, *age.*, s. 149

¹⁴⁶ Kütükoğlu, *age.*, s. 94-96; Onar, *age.*, s. 684-692

¹⁴⁷ Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 374, 375; Kütükoğlu, *age.*, s. 94-96

alınan kararların uygulanması gerçekleştirilemezdi. Bu yardımcıları DH heyetinin üyesi olmamakla birlikte, DH toplantılarının yürütülmesinde birinci derecede öneme sahiptiler. Bu yardımcıları, başta “Reisülküttap” olmak üzere “Tezkireciler ve Çavuşbaşı” olarak üçe ayırabiliriz. Ayrıca bunların altında bulunan ve sayıca bir hayli kalabalık olan Kâtipler, Tercümanlar, Çavuşlar ve diğer hizmetliler de, ikinci derecede öneme sahip olmakla birlikte DH’un bürokratik teşkilatında yardımcı olarak belli ve önemli görevleri vardı. Ancak ben bu çalışmada, “Reisülküttap, Tezkireci ve Çavuşbaşı” unvanlarıyla anılan DH yardımcılarının kısaca üzerinde duracağım.

1. Reisülküttap

Merkez bürokrasisinin başı olan Nişancıya bağlı olarak çalışan Reisülküttap, gerçekte bu merkez bürokrasisini yöneten kişiydi.¹⁴⁸ Nişancının örfi hukukla ilgili işleri son derece önemli ve zaman alıcı olduğu için ona yardımcı olması için verilen Reisülküttap, zamanla hem DH toplantılarının icrasında hem de merkez bürokrasisinin idaresinde önemli bir konuma geldi.¹⁴⁹

Reisülküttap isminin ne zaman ortaya çıktığı ve görevlerinin gerçek niteliğinin hangi dönemde belirdiği, hala tam olarak aydınlatılmamış da olsa, pek çok yazar II. Mehmet döneminden de önce Osmanlı Devletinde bu unvana sahip bir görevlinin olduğunu söylemektedir.¹⁵⁰ Orhan Bey zamanında ileri bir kâtip sınıfının ortaya çıktığı ve Devlet bürokrasisinin Uygur-Selçuki modeline uygun bir biçimde geliştiği ve bu bürokrasinin başında hemen hemen bütün Türk-İslam Devletlerinin de bulunan bir şefin bulunduğu kabul edilmektedir.¹⁵¹ Gerçekten de, Anadolu Selçuklu Devletinde “Melikülküttap” adlı, merkez bürokrasi teşkilatının başında bir görevlinin bulunmasının, Osmanlı Devletindeki Reisülküttaplık vazifesinin oluşumunda etkili olduğu, ayrıca “Ahkâm” tabirinin Orhan Bey zamanından itibaren varlığının, bu tür görevleri yerine getiren memurların ve Reisülküttap’ın zamanla ortaya çıktığını ve görevlerinin belirdiğini ileri sürebiliriz.¹⁵²

Reisülküttap tabiri, II. Mehmet’in kanunnamesinde var olduğu için Reisülküttap unvanını taşıyan bir görevlinin II. Mehmet zamanında ve öncesinde de var olduğuna yönelik kesin bir fikre varmak bizi yanıltabilir. Çünkü II. Mehmet’in kanunnamesine onun vefatından sonraki dönemlerde de eklemeler yapıldığına dair bilimsel araştırmalar bulunmaktadır. Bu yüzden, Reisülküttaplığın I. Süleyman’dan önce var olup olmadığı kesin olarak bilinmemektedir. Ayrıca, bilinen ilk Reisülküttap olan Haydar Çelebi, 1525’de katledilmiştir ve eski tarihlerde ondan önce bir Reisülküttap’ın varlığına rastlanmamaktadır. Bu tarihten önce, merkez bürokrasisinde şef niteliğinde olanlara “Emin-i Ahkâm” denilirdi.¹⁵³ 16. asrın ortalarına doğru başlanılan önemli örfi kanunlaştırma hareketleriyle, Nişancının yükünü azaltmak amacıyla Reisülküttaplık geliştirilerek görevleri gerçek niteliğini aldı. Bu gelişme de, bize II. Mehmet döneminde, öncesinde ve sonrasında Reisülküttap adıyla anılan bir görevlinin aslında daha az yetkili olan ve başka bir unvanla anılan bir görevli olduğunu göstermektedir.¹⁵⁴

¹⁴⁸ Halil İnalçık, “Reisülküttap”, İA 1994, c. 9, s. 671-683

¹⁴⁹ Mumcu, *age.*, s. 58

¹⁵⁰ İnalçık, *age.*, İA, s. 672

¹⁵¹ Onar, *age.*, s. 650; Mumcu, *age.*, s. 18

¹⁵² İnalçık, *age.*, İA, s. 672

¹⁵³ İnalçık, *age.*, İA, s. 674-683; Mumcu, *age.*, s.59

¹⁵⁴ Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 242, 243; Mumcu, *age.*, s.60, 61

Reisülküttap'ın görevleri gerek II. Mehmet'in kanunnamesinde gerekse de daha sonraki kanunnamelerde şöyle belirtilmektedir: Reisülküttap, DH'da Vezir-i Azam'ın önünde durarak işlem görecektir evrakı okurdu, ancak bu görev daha sonraları Tezkirecilere verildi. Ayrıca, DH'da verilen hükümleri ve beratları tashih ettikten sonra işlemlerini tamamlamak, fermana dayanan rüus ve kanuna ait telhisleri yazmak, hükümdara ve Vezir-i Azama'a gelen nameleri tercüme ettirmek ve bunlara cevap yazmak, Tezkirecilerden biri mazeret nedeni ile DH toplantısında bulunmazsa, Büyük Tezkirecinin yerinde durarak dilekçeleri okumak ve Vezir-i Azam'ın işaretleriyle bunlara buyruldu işaretini koymak, kendi dairesinde kanuna ait evrakı buyurmak, yani Vezir-i Azamın buyruldu işaretini koymak gibi görev ve yetkileri vardı.¹⁵⁵

Reisülküttaplar, ilk devirlerden 17. asrın sonlarına kadar tedricen önemleri artmasına rağmen, DH'un büyük şefi olan Nişancının buyruğu altında olup, içlerinden liyakatli olanları Nişancılığa tayin edilirdi. 17. asrın sonlarına kadar DH katiplerinin ve Kalemlerinin başı olan Reisülküttap, DH üyesi değilse de, kendisinin, yazışmalar ve Divan işlerindeki yeri nedeniyle önemi büyüktü. DH ehemmiyetini kaybedip Devlet işleri Paşa Kapısı'na taşınınca, Reisülküttapların da mevki yükselmiş ve siyasi işlerde, murahaslıklarda, yabancı ülke temsilcileriyle görüşmelerde bulunmuşlar ve sonunda harici işler bunlar aracılığıyla yürütülür olmuştu.¹⁵⁶

Reisülküttapların ehemmiyetleri 18. asırdan itibaren iyiden iyiye artmaya başladı, zaten ilk devirlerden beri yabancı Devletlerden gelen nameleri tercüme etmek ve bunlara cevap vermekle görevli olduklarını anlatmıştım. Bu sayede Reisülküttap, Devletin diplomatik sorunlarını herkesten önce öğrenen ve onlarla ilgili işleri yürüten kişi haline aldı. Bu nedenle yabancı Devlet temsilcileri, Osmanlı Devletindeki görevlerini icra ederken, en fazla Reisülküttap ile karşılaşmışlar ve bundan dolayı "Reis Efendi" onlarca son derece önemli bir memur, bir çeşit dış işleri nazırı veya Devlet sekreteri saymışlardı.¹⁵⁷ Şu durumda, DH'daki bürokratik işleri yürüten ve yine orada görüşülen dış işleri sorunları üzerinde en fazla bilgisi olan kişi Reisülküttap idi. Toplantıların belli bir düzen içinde yapılmasını sağlamakta onun görevleri arındaydı.

DH toplantıları henüz terk edilmeden evvel, Reisülküttap, Vezir-i Azam gelemeden Divana gelir ve daha sonra Vezir-i Azam Divanhaneye gelince, görüşmeden önce Divanhaneye girip, kanunnamedeki tabir üzere kemal-i edep ile üzerindeki sof üst elbisesinin yenilerini toplayarak, Defterdarların bulunduğu taraftan yavaş yavaş yürüyüp Vezir-i Azamın sağ tarafına "Telhis Kesesi"ni bırakır, sonra basamaktan inip Vezir-i Azam'ın eteğini öper ve bir söyleyeceği varsa yavaşça kulağına söyler ve geldiği tertip üzere ayrılırdı.¹⁵⁸

17. asrın sonlarına doğru DH'un yetkileri Vezir-i Azam Divanına geçince, Reisülküttap Vezir-i Azam'ın Başyardımcısı ve DH'un bütün Kalemlerinin birinci şefi durumuna geldi.¹⁵⁹ Buna karşılık Nişancının önemi azaldı. Bu nedenle Reisülküttap, Vezir-i Azam adına buyrukları hazırlamaya da başladı ve hükümdarla Vezir-i Azam arasındaki telhis düzenleyicisi de oldu. Dış işlerindeki görevi de arttı.¹⁶⁰

Reisülküttap, 18. asırdan itibaren her gün Paşa Kapısı'nda, VA arz edilmek üzere gereken telhis ve yazışmaları hazırlar, bunları VA gördükten sonra hükümdara yollardı. Devletin mali, askeri işleriyle VA kethüdası ve Defterhaneye ait işler hariç olmak üzere Devletin bütün muharreratı Reis Efendinin nezareti altındaydı. Zaten DH kalemlerinin şefi

¹⁵⁵ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 242

¹⁵⁶ İncelik, **age.**, **İA**, s. 682

¹⁵⁷ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 243

¹⁵⁸ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 245

¹⁵⁹ Onar, **age.**, s. 650; Mumcu, **age.**, s. 60, 61

¹⁶⁰ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 245; Mumcu, **age.**, s. 60

olması dolayısıyla muamelattan birinci derecede Reis Efendi sorumluydu. Ayrıca mütesellimlerin azil ve tayinleri de onun dairesi aracılığıyla olurdu. Buna ilave olarak, hükümdar tarafından türlü sebeplerle VA'a gönderilen Hatt-ı Hümayunları, bir heyet huzurunda okumakta onun vazifelerinden biriydi. İşte bu çok mühim vazifeleri ve merkez bürokrasisindeki yeri nedeniyle, Reisülküttap, Devletin bütün açık ve gizli işlerinden haberdardı ve Bab-ı Âli'de siyasi işlere de bakması nedeniyle birinci derecede vazife sahiplerindendi.¹⁶¹

1836'da Reisülküttap unvanı ve teşkilatı kaldırılarak, onun yerine, harici işlerin ehemmiyeti nedeniyle, "Umur-ı Hariciye Nezareti" ismiyle bir nezaret kuruldu. Bu nezaretin kurulmasını takiben, III. Selim'in ve II. Mahmut'un ilk ve orta devirlerinde, daimi olarak Avrupa başkentlerinde ikamet ettirilen elçilere ait işler daha düzenli bir şekilde sokuldu ve bunların bağlı olduğu mercii de Umur-ı Hariciye Nezareti oldu. Reisülküttap, Hariciye Nazırı unvanını alıncaya kadar önemleri artmasına rağmen, Vezirler, Defterdarlar ve Nişancılar gibi Erkân-ı Devlet sayılmayıp, Rical-i Bab-ı Âli veya Rical-i Devlet sınıfında kaldılar. Çünkü diğerlerinin DH'da fikir beyan etmek hakkı ve makamları vardı. Reisülküttap'ın son devirlerde bile VA Divanında söz hakkı yoktu. Hatta 19. asrın başarısına kadar, VA Divanında sedirde değil, yerde halının üzerinde, VA'a yakın otururdu.¹⁶²

2. Tezkireciler

DH'un önemli sayılabilecek bu yardımcıları, Büyük ve Küçük Tezkireciler olmak üzere iki kişilerdi. I. Süleyman döneminden sonra, daha önceleri Tezkiresi sayısı bir iken ikiye çıkarıldı. Tezkirecinin Nişancının sekreteri veya Çavuşbaşının yardımcısı olduğuna ilişkin farklı görüşler bulunmaktadır. Tezkirecilerin, Reisülküttap'a bağlı Kalemlerde çalışmadığı bilindiğinden, her iki görüşü de doğrulamak mümkündür. Belki ilk zamanlar Nişancının özel sekreteri iken, VA Divanında Çavuşbaşının önemi artınca ona bağlanmış olabilirler. Tezkireciler, rütbe ve kıdem bakımından Çavuşbaşının altındaydılar. Fakat DH toplantılarında çok önemli vazifeleri vardı. DH'da Tezkireciler VA'ın iki yanında durup, konuşulan ve üzerinde karara varılan konuları ona söylerdi. Tezkirecilerden biri mazeret sebebiyle DH toplantısında hazır bulunmaması durumunda, Reisülküttap, Büyük Tezkirecinin işini yapardı.¹⁶³

Tezkireciler, VA Divanında da, aynı biçimde hizmet ederlerdi. Ayrıca teşrifat işlerinde ve başka görevlerde de çalışırlardı. DH toplantılarının hazırlanmasında ise Çavuşbaşı ile bazı işleri görürlerdi.¹⁶⁴

3. Çavuşbaşı

Osmanlı Devletinin en eski memurlarında olan Çavuşbaşı, önemli vazifeleri olan bir görevliydi. Hammer'in deyişiyle, "yürütme gücünün infaz şefidir." Çavuşbaşı, sayısı yüzleri aşan Çavuşların reisidir. Çavuşlar, cezaların infazında, önemli Devlet yazışmalarının yerine ulaştırılmasında ve dış ilişkilerin yürütülmesinde bazı görevleri vardı. Bu nedenle onların başının Devlet merkezinde özel bir yeri vardı. İnfazla görevli Muhzır Ağası, asesbaşı, subaşı, onun buyruğu altında olduğu gibi Malikâne Rejiminin denetimi işi de ona aitti.¹⁶⁵

¹⁶¹ Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s.246, 247, 262-267

¹⁶² İnalçık, *age.*, İA, s. 674

¹⁶³ Mumcu, *age.*, s. 61

¹⁶⁴ Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 243, 248; Mumcu, *age.*, s. 62

¹⁶⁵ Mumcu, *age.*, s. 62-64

Çavuşbaşı, DH toplantılarını düzen içinde geçmesini sağladı. Toplantı başlamadan önce, Hazine ve Defterhane kapısındaki mührü açmak, toplantı bitince yine VA mührü ile oraları tekrar mühürlemek, onun göreviydi. DH toplantısından önce, Tezkireciler ile birlikte, dava, şikâyet ve yakınma dilekçelerini inceleyip ayırmak, toplantı sırasında davalıları, davacıları ve yakınlarını düzen içinde Divan Heyeti önüne çıkarmak ve işi bitenleri uzaklaştırmak onun vazifesiydi. Nihayet, DH toplantısının bittiğini de o haber verirdi. Toplantının açılış ve kapanışında önemli teşrifat görevleri vardı. Ayrıca toplantı sürerken verilen kararlar içinde, cezaların infazı ile ilgili olanları, buyruğundaki hizmetlilerine havale eder ve yerine getirilmesini denetlerdi.¹⁶⁶

Bütün bu görevleri onun önemli bir yardımcı olduğunu göstermektedir. Ancak bir “Hizmetkâr” sayıldığı için, DH’da hiçbir zaman oturamazdı ve ayakta hizmet erdi. Rütbe bakımından Tezkirecilerden üstün olduğu halde, görüşmelerde onlar kadar önemli bir rolleri yoktu. Ayrıca Çavuşbaşı, VA’ya bağlıydı ve bu nedenle, DH toplantısı olmadığı zamanlar, diğer bazı Ağalar gibi Rikab-ı Hümayunda kalmazlardı. Daha sonraları VA’nın Divanı güçlenince, Çavuşbaşılardan da önemi arttı.¹⁶⁷

C. Divan-ı Hümayun Kalemleri

DH’ya bağlı olan kalemler, Devletin merkez bürokrasisinin en üst kademesini oluşturmaktaydılar. Devletin önemli işleri DH’da kara bağlandığı için bu kararların gerek hazırlık gerek uygulama safhalarının DH’ya bağlı Kalemlerde yürütülmesi doğaldı. VA Divanında ancak ikinci derece kararlar verildiği için esas yük DH Kalemlerinde idi. DH’un yetkileri, VA Divanına geçtikçe, DH Kalemleri de oraya nakledilmekteydi. II. Mehmet döneminden 18. asrın başlarına kadar, nazari olarak Nişancının, fiilen Reisülküttap’ın buyruğu altında çalışan DH Kalemleri, Bab-ı Âli’nin tamamen kurulmasından sonra, yani Paşa Kapısı veya Bab-ı Asafi de denilen VA Divanının bütün Devlet işlerini eline alıp yetkili olmasından önce “Beylik (Divan), Tahvil (Nişan veya Kese), Rûus ve daha sonra kurulan Amedi Kalemi ve Teşrifatçılık olmak üzere beş kısımdı. Her kısmın amirine “Kesedar” denilirdi.¹⁶⁸

1. Beylik Kalemi

Yukarıda saydığım DH Kalemlerinden en önemlisi, Beylik (Divan) Kalemiydi. “Beylik” kelimesinin, belge, mektup anlamına gelen “Bitik”ten geldiği sanılmaktadır. Böylece bu kalemin Şeriat alanı dışında kalan tüm işleri ve “Umur-i Âleme Müteallik” belgeleri düzenlediği anlaşılmaktadır. Bu kalemin başında bulunan Beylikçi, Reisülküttap’ın Başyardımcısı sayılır ve DH bürokrasisinin işlerini onun adına yönetirdi.¹⁶⁹ Ayrıca Beylikçi, Reisülküttap’tan sonra diğer DH Kalemlerinin de şefi olduğu için bu Kaleme, “Beylikçi Kalemi” denilmekteydi.¹⁷⁰

DH’da karara bağlanan işlerin hüküm müsveddeleri genellikle burada hazırlanır, Beylikçinin, gerekirse Reisülküttap’ın kontrolünden sonra kesin biçimlerini alırlardı. Hazırlanan hükümler Nişancıya gönderilir, o da, tekrar kontrol ettikten sonra tuğrayı çekerdi. Daha sonra bu kararlar “Mühimme Defterleri”ne kaydedilirdi.¹⁷¹ Ayrıca Osmanlı Devleti ile diğer Devletler arsınsa akdedilen müsalehaname ve diğer şart ve anlaşmalar bu kaleme kayıtlıydı. Buna ilave olarak, ahitnameler ile dâhili idareye dair eski ve yeni bütün nizamlar ve

¹⁶⁶ İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti’nin Saray Teşkilatı**, Ankara 1984, s. 413-417

¹⁶⁷ Uzunçarşılı, **Saray**, s. 414

¹⁶⁸ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 39, 40; Mumcu, **age.**, s. 66-67

¹⁶⁹ İnalçık, **age.**, **İA**, s. 674; Mumcu, **age.**, s. 68

¹⁷⁰ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 40, 41, 42

¹⁷¹ Mumcu, **age.**, s. 68; Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 40

imtiyazlar, bazı maddelere dair çıkarılan fermanlar, resmi emirler, Hatt-ı Hümayunlar ve Name-i Hümayunlar ve iktiza eden çeşitli emirler, bu Kalemde yazılır ve saklanırdı.¹⁷²

Beylik veya Divan Kalemi denilen dairede, bu Kalemin başı olan “Kesedar”dan başka Kanuncu, İlâmcı ve Mümeyyiz denilen üç amir daha vardı. Kanuncu, Osmanlı kanunlarının koruyucusuydu. Kanunnamelerden her hangi bir işe ait kanun maddesini veya kanunu çıkarır ve Reis Efendi’nin emriyle bunu yazıp takdim ederdi. Yani yazılan buyrukların hukuk kurallarına uygun olup olmadığını araştırırdı. İlâmcı, gerekli ve istenilen konularda rapor düzenlemekle görevliydi. Mümeyyiz ise, bu Kalemde görevli olan kâtiplerin yazdıklarını kontrol ederdi. Bu amirlerin altında ihtiyaç oranında kâtipler çalıştırılırdı ve kâtipler, merkez bürokratik hiyerarşisinin en alt tabakasını oluşturlardı.¹⁷³

2. Tahvil Kalemi

Beylik Kaleminden sonra gelen en önemli Kalem “Tahvil Kalemi” idi. Bu Kaleme, “Nişan veya Kese Kalemi” de denilirdi. Vezirlik, Beylerbeylik, birinci sınıf Şehir Hâkimliği, Mevali denilen Vilayet Kadıları’nın, mollalık derecesine ait Kadılık beratları ile dirliklere ait tevcih beratları, mütevellik, meşihat, esnaf kethüdalığı beratları gibi kayıtlar buradaydı. Bu beratlar, ait oldukları yerden gelen veya DH’dan gelen Tahvil Tezkeresi”ne göre yazılır ve hazırlanırdı. Kısacası Devlet tarafından yazılan bütün beratlar, Tahvil ve Beylik kâtipleri tarafından yazılıp, berat Mümeyyizcisi tarafından kontrol edilirdi. Bu Kalem, Tahvil Kesadı, Mümeyyiz ve kâtiplerden oluşan Mülazımlardan oluşmaktaydı.¹⁷⁴

3. Rûus Kalemi

Üçüncü Kalem ise, Rûus Kalemiydi.¹⁷⁵ Bu Kaleme, Rûus-ı Humayun Kalemi de denilmekteydi. Vezir, Beylerbeyi Tımar sahipleri hariç olmak üzere, omsalı Devletinde hazine ve evkaftan maaş ve tahsisat alanların bütün maaş işlerine burası bakar ve bütün muamele buradan sorulurdu. Rûus Kalemi, oldukça kalabalık bir kadroya sahipti. 18. asrın ikinci yarısında 150 kişi civarındaydı.¹⁷⁶

4. Amedi Kalemi

Bu Kalemin başındaki Amedci Efendi, Reisülküttap’ın birinci derecede yardımcısı, yani özel kalem müdürüydü. Hükümdara VA tarafından yazılacak takrir, telhis ile yabancı Devletler mesalihine dair ahitname ve müsalehaname suretleri, yabancı Devletlerin başvekiline VA tarafından gönderilen mektup müsveddeleri ve mükâleme mazbatalarıyla protokoller, elçi, konsolos, tercüman ve yabancı tüccarlara dair iktiza eden yazışma ve evrak, bu Kalemde yazılır ve saklanırdı. Osmanlı Devletinin Avrupa’da daimi elçilikler bulundurması üzerine onlardan gelen raporları kayıt etmek, cevap yazmak, şifre çözmek gibi işler sebebiyle buraya önem verilirdi. Bu vazifelerine göre Amedi Kalemi, DH’un en önemli Kalemlerinden biri idi.¹⁷⁷

¹⁷² Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 40

¹⁷³ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 42, 43

¹⁷⁴ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 43-45; Mumcu, **age.**,s. 68

¹⁷⁵ Bu Kalemde, üç tür Rûus vardı: Rûus Kalemi Rûusları, Ordu Rûusları ve Rikab-ı Hümayun Rûusları. Geniş bilgi için bkz. Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 46-47

¹⁷⁶ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 45, 46; Mumcu, **age.**,s. 68

¹⁷⁷ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 55, 56

Amedi Kalemî, Devlet sırlarına dair pek çok önemli tahriratı yaptığı için ve Reisülküttap'ın bütün açık ve gizli yazışmaları Amedci'nin elinden çıktığı için, buraya alınacakların son derece ketum ve iyi ahlaklı olmaları gerekiyordu.¹⁷⁸

DH, tedricen Bab-ı Âli'ye taşınınca, sarayla burası arasındaki yazışmalar, Amedi Kalemî'nde yapılır, bunların asıl veya müsveddeleri ve gelen cevaplar bu Kalemde Korunurlardı. 18. asrın son yarısından itibaren Bab-ı Âli'nin Devlet işlerinin tamamını eline alması ile tedrici olarak bu daire önem kazandı. 1839'da Tanzimat-ı Hayriye'nin ilanının ardından, Meclis-i Vükela kurulduktan sonra bu meclisin zabıt kâtipliği de, Amedi Kalemine verildi ve bu 1908 devrimine kadar devam etti. Bu süre zarfında Amedciler, sarayla haberleşmeye dair arzları yazarlar, Bab-ı Âli'ye gelen Hatt-ı Hümayunları okurlar, meclis zabtını tutarlar, kararları yazıp mazbata haline getiriler, saraydan gelen iradeleri kaydederler ve VA'nın saraya yazacağı arzları neşrederlerdi.¹⁷⁹

1839'a kadar ve hatta sonraları da, Bab-ı Âli tayinlerine ve Avrupa'daki elçilikler maiyetine gönderilecek Başkâtip, Maslahatgüzar gibi hizmetler Amedi Kalemî temel olmuştu. Daha sonraları bu oda memurlarının lisan bilmelerine önem verildiği için buraya alınacaklar tercüme odası kâtiplerinden seçilmeye başlandı.¹⁸⁰

5. Teşrifat Kalemî

DH Kalemleri arsında "Teşrifat Kalemî" ismiyle bir Kalem daha bulunmaktaydı. Eski tarihlere göre bu Kalem, I. Süleyman zamanında kurulmuştu. Bu Kalem Şefinin saray seremonilerini ve bütün merasimleri bilmesi gerekiyordu. Gerek saray ve DH'da gerek Paşa Kapısı'nda yapılan merasimlerde, elindeki deftere uygun olarak protokolü tatbik ederdi. Mevcut teşrifat kanununa göre yapılan işler hep Teşrifatçıya aitti. Bundan başka, Vezir, Beylerbeyi ve Erkân-ı Devlet'e ait olan rûsun ve harçların da defterlerini tutardı. Önceleri Teşrifatçılık DH Kalemî iken, III. Ahmet zamanında Paşa Kapısı'na nakledilerek, Sadaret Kaymakamına bağlandı. Teşrifatçılık daha sonraları, Nab-ı Âli'ye devredilen görevlerden biri olmakla birlikte, Osmanlı Devletinin son zamanlarına kadar eski önemini ve mevkiini korumuştur.¹⁸¹

II. DİVAN-I HÜMAYUN'UN ÇALIŞMALRI

1. Divan-ı Hümayun'da İşlerin Görülmesi ve Divan Heyetinin Dağılması

DH toplantısı ve Divanın gördüğü işler, ilk ve orta devirlerde çok önemli olup birinci ve ikinci derecedeki siyasi, idari, askeri, örfî, şer'î, adli ve mali işler, şikâyetler ve davalar hep burada görüşülmekte olunup, ilgili üyeler tarafından incelendikten sonra karara bağlanırdı.¹⁸² DH, bu önemini 17. asrın sonlarına kadar korumuş olup işler VA dairesine taşındıkça önemini kaybetmiştir.

DH, Osmanlı Devletinin en üst siyasi, idari ve hukuki organıydı. Devletin her türlü siyasi kararları Divan tarafından alınır ve yürütülürdü. Yabancı Devletlerle olan ilişkiler, elçi kabulü, eyaletlerin ihtiyaçlarının tedariki, savaş ilanı ve barış anlaşması, güvenlik tedbirleri, iktisadi mali konular ve halkın şikâyetleri önemlerine göre sırasıyla görüşülürdü.¹⁸³ Ayrıca, ufak memuriyetler hariç, her türlü tayinler, tımar tevcihleri, arazi tahrirleri, vergilerin

¹⁷⁸ Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 56

¹⁷⁹ Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 57

¹⁸⁰ Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 57

¹⁸¹ Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 58-64

¹⁸² Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 13, 20, 23; Mumcu, *age.*, s. 71-118

¹⁸³ Aydın, *age.*, s. 150; Mumcu, *age.*, s. 124-127

toplantması, bayındırlık ve yeni vergi konması, maarif ve sağlık hizmetleri genel olarak DH'un üstlendiği görev ve yetki alanına girerdi.¹⁸⁴

Bu siyasi, idari görev ve yetkilerinin yanı sıra DH'un önemli hukuki vazifeleri de vardı. Mühim siyasi ve idari işlerin görüşülmesi bittikten sonra, yargısal işler görüşülmeye başlanırdı. Örfi hukukta önemli görev ve yetkileri bulunan Nişancı, bilindiği gibi DH üyesiydi. Dolayısıyla örfi hukuk kurallarının konulması veya değiştirilmesi, büyük bir ihtimalle bu Divanda tartışılıp karara bağlanmaktaydı.¹⁸⁵ Öte yandan halkın her türlü şikâyet ve dilekleri dinlenirdi, gerek örfi gerek şer'i hukuk alanında, Divanın bir üst yargı organı olarak çalışmakta ve örfi davalar VA, şer'i davalar ise, Rumeli Kazaskeri ve eğer gerekirse Anadolu Kazaskeri tarafından dinlenip kara bağlanabilmekteydi.¹⁸⁶ Örfi şikâyet ve davalar, fazla olursa ikinci Vezir, VA'nın isteği ile dava dinleyebilirdi. DH, bir bu davalardan bir kısmına birinci derece mahkemesi bir kısmını da temyizden veya istinafen karara bağlamaktaydı.¹⁸⁷ Şikâyetçilerin, davacıların veya davalının verilen karara itiraz etme hakları yoktu. Karar, hüküm veya soruşturmanın devamı gibi çeşitli şekillerde çıkardı ve istek sahibi bunlarla yetinmek zorundaydı.¹⁸⁸

DH'dan çıkan kararlar ferman (hüküm), berat, name, menşur halinde olurdu. Önemli işlerde hüküm çıkarmak için önce hükümdarın "telhis" vasıtasıyla iradesi alınırdı. Gelen cevaba göre Beylikçi Kalemî'nde müsvedde hazırlanırdı. Bu müsveddeleri, Reisülküttap ve Defterdar da hazırlayabilmekteydi. Hüküm müsveddesi hazırlandıktan sonra DH'a gelir ve üzerinde gereken görüşme yapılır ve kesin halini alırdı, hemen toplantı devam ederken veya daha sonra temize çekilerek Nişancı tarafından tuğrası çekilirdi. Padişah'tan izin alınmasına gereke olmayan ve DH'da görüşülen işler hemen karara bağlanır ve hüküm yazılarak tuğrası çekilirdi.¹⁸⁹ Nişancı'nın işi çok ise, VA'nın isteği üzerine Kubbe Vezirlerinden biri (genellikle en kıdemsizi) Nişancıya yardım ederdi. Defterdar da VA'nın havale ettiği mali işlerle ilgili evraka kuyruklu imza denilen işaretini koyardı. Defterdarlar ayrıca soruldukça ve gerektiğinde mali işlerle ilgili bilgi verirlerdi.¹⁹⁰

Divanın dağılma vakti geldiği zaman, Çavuşbaşı elindeki asayı yere vururu ve bu işaret üzerine Çavuşlar ve diğer hizmetliler, Divanhaneden dışarı çıkaralar ve bundan sonra sofralar kurulur, saray mutfağından yemekler gelirdi. Divan görüşmeleri bitince Divanhaneye üç sofraya kurulurdu. Üç yere kurulan sinilerden biri, VA'a, diğer ikisi Vezirlere ve Kazaskerlere mahsustu. Nişancı ve BaşDefterdar, iskemlelere oturup VA'nın sofrasında yemek yerlerdi. Eğer Vezir adedi fazla ise, ikinci Vezir de VA'nın sofrasına gelirdi. Anadolu Defterdarı ve diğer küçük Defterdar, Vezirler ile beraber yemek yerdi.¹⁹¹ 18. asrın ikinci yarısında İstanbul'da, Kubbe Veziri bulunmadığı için o dönemde Kaptan-ı Derya bulunduğu için Nişancı ve Defterdar onun sofrasında yemek yerdi.¹⁹² Yemeğin ardından mühim bir konu veya tetkik edilmesi gereken bir dava varsa biraz daha çalışılır, yoksa Divan Heyeti dağılmaya başlardı.

¹⁸⁴ Aydın, *age.*,s. 150; Mumcu, *age.*,s. 82-111, 127, 128

¹⁸⁵ Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 21-24, 228-241; Aydın, *age.*,s. 91, 92, 147

¹⁸⁶ Mumcu, *age.*,s. 128-130; Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 40, 278

¹⁸⁷ Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 110, 329

¹⁸⁸ Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 23-27; Mumcu, *age.*,s.130,131

¹⁸⁹ Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 25, 26

¹⁹⁰ Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 30; Mumcu, *age.*,s.131

¹⁹¹ Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 2; Mumcu, *age.*,s. 27, 29, 131

¹⁹² Aydın, *age.*,s. 151, 152; Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 30

2. Arz Günleri ve Arza Çıkma

DH toplantılarından sonra bazı günler, Divan üyeli hükümdara bilgi vermek ve onayını almak üzere padişahın huzuruna çıkarlardı ki, buna “Arza Çıkma” denilirdi.¹⁹³ Bu usul, hükümdar DH toplantılarından çekildikten sonra uygulanmaya başlandı.¹⁹⁴ DH her gün toplandığı dönemlerde Cumartesi, Pazar, Pazartesi ve Salı olmak üzere dört gün, dört gün toplandığı zaman Pazar ve Salı olmak üzere iki gün, ikin toplandığı zamanlarda Salı olmak üzere bir gün arza çıkılırdı.¹⁹⁵ Hükümdar arz günü, Bab-üs Sadeden sarayın üçüncü avlusuna girilince karşıya gelen ve II. Mehmet tarafından yaptırılmış olan ve “Arz Odası” denilen salonda yaklaşık 60 cm yüksekliğindeki tahta oturarak DH heyetini beklerdi.¹⁹⁶

Hep birlikte yenilen yemekten sonra, usulen arza çıkmadan önce VA, DH üyeleri ile huzura kabulleri için izin isteğini ihtiva eden ve Reisülküttap tarafından hazırlanan bir telhisi, mühürleyip hükümdara gönderirdi. Arza kabul cevabı alınınca, ilk önce Yeniçeri Ağası huzura kabul edilirdi. Fakat daha önce VA ile görüşüp anlaşması ve arza gireceği vakit, VA’ı haberdar etmesi gerekirdi.¹⁹⁷ İlk önce Yeniçeri Ağasının kabulü, padişahın kulu, onun kişisel ve sürekli muhafızları ve siyasal iktidarın desteği olan Yeniçerilere gösterilen saygı ve önemin sembolüydü.¹⁹⁸ Yeniçeri Ağası, arza çıktığı vakit Ocak işlerinin durumu ve başka konularda hükümdara bilgi verirdi. Yeniçeri Ağası eğer Vezir ise daha sonra tekrar diğer Vezirlerle birlikte arza girerlerdi. Yeniçeri Ağasının huzurdan ayrılışından sonra Kazaskerler, hükümdarca kabul edilirdi. Bu, Devletin temelini Şeriat olduğunu gösteren sembolik bir hareketti. Çünkü DH’da Şeriatı Kazaskerler temsil etmekteydi. DH’da Şeriat gereği hüküm veren Kazaskerleri kabul ederek, İslam’a verdiği değeri ve önemi göstermek istiyordu.¹⁹⁹

Kazaskerler arz odasına girdikleri zaman, iki yerden hükümdarı selamlayıp, Rumeli Kazaskeri sağ, Anadolu Kazaskeri sol tarafından hükümdarın eteğini öperler ve sonra ayakta durarak²⁰⁰ atadıkları Kadı ve Müderrislerin tayin işlerini ve Kadılara ait telhisleri okurlardı. Padişah, ya onay verir ya da bazı şeyler söylerdi. Bunun ardından Kazaskerler etek öpüp arza odasının kapısında padişahı selamlayarak salondan çıkarlardı.²⁰¹ Böylece yargı ve dinsel örgüt sistemi, hükümdar tarafından denetlenmiş olurdu. Kazaskerler huzurdan çıkıp konaklarına giderlerken, VA ve diğer Vezirlerle Defterdarlar arza girince usul üzere VA etek öper ve sonra hükümdarın sağ tarafında durup²⁰² yapılan işleri, alınan kararları hükümdara bildirirken, diğere üyeler sadece hükümdarı selamlayıp, VA’ın sol alt yanında biraz uzakta sıra ile dizilip el pençe Divan vaziyette anlatılanları dinlerlerdi.²⁰³ Genellikle önemli konularda verilen kararlar, hükümdara bildirilir, padişah ya onaylar ya da değiştirilmesi yönünde ifadede bulunur ve onun istediği gibi davranılırdı. Arza bittikten sonra ayrılmak için izin verildiği vakit VA yer öpüp diğer Vezirlerde hükümdarı selamladıktan sonra VA’ı takip ederler ve geldikleri tertipte DH’ya geri dönerlerdi. Bu sırada Çavuşbaşı gelip, Mührü Hümayun’u VA’dan alarak ruzname kesesini, hazine ve maliye defterhanesini mühürleyerek mührü VA verip ve diğer günlerde

¹⁹³ Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 30

¹⁹⁴ Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 31

¹⁹⁵ Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 31, 32; Aydın, *age.*,s. 152; Mumcu, *age.*,s. 132, 133

¹⁹⁶ Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 32, 33; Mumcu, *age.*,s. 132, 133

¹⁹⁷ Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 32; Aydın, *age.*,s. 152

¹⁹⁸ Mumcu, *age.*,s. 132, 133

¹⁹⁹ Aydın, *age.*,s. 152; Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 33-34

²⁰⁰ Mumcu, *age.*,s. 133; Aydın, *age.*,s. 152; Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 30-36

²⁰¹ Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 35;

²⁰² Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 262; Mumcu, *age.*,s. 29, 30

²⁰³ Aydın, *age.*,s. 151; Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 262; Mumcu, *age.*,s. 30

olduğu gibi önemi aza olan evrak ve kayıtlar, Divan kâtiplerine bırakılarak herkes yerine giderdi.²⁰⁴

DH işleri Bab-ı Âli'ye taşındıktan sonra arza çıkma usulü yalnız ulufe dağıtımı ve elçi kabulü vakti olan “Galebe Divanlı” zamanlarında gerçekleştiğinden, VA'lar, önemli bir iş için hükümdarla görüşmek isterlerse, izin ister ve hükümdar da kabul edeceği gün saat ve görüşme yerini bildirirdi.²⁰⁵

III. DİVAN-I HÜMAYUN'UN KALDIRILMASI

Osmanlı Devletinin ilk ve orta devirlerinde, DH Devlet işlerinden birinci dereceden sorumluyken, 17. asrın ortalarından itibaren DH'un ehemmiyeti azalmaya başlamıştı. Bunun, DH'un toplantı günlerinin, tedricen azalmasında kendini gösterdiğini söyleyebiliriz. 17. asrın sonlarından itibaren Devlet işlerinin VA dairesinde, neredeyse tüm ayrıntıları ile görülür olmuştu. Artık DH, elçilerin kabul edildiği ve ulufelerin dağıtıldığı bir merasim ve gösteriş aracı haline gelmişti. Bab-ı Asafi denilen VA dairesi de 18. ortalarında iyice gelişecektir. 17. asrın sonlarından itibaren DH toplantıları üç ayda bire inmiş ve daha sonraları altı ayda bire indirilerek DH'da görülen Devlet işleri Vekil-i Saltanat denilen VA'nın İkinci Divanı'na ve olağanüstü durumlarda muhtelif yerlerde toplanan Şura'ya intikal etmiştir.²⁰⁶

18. asrın ortalarından itibaren iyice gelişen VA dairesi, Paşa Sarayı, Paşa Kapısı, Bab-ı Asafi, Vezir Kapısı ve Bab-ı Âli denilen VA Divanında yeni bir vekiller heyeti oluşmuştu. Kaptan-ı Derya İstanbul'da bulunduğu zamanlarda vekiller heyetine katılabiliyor, Şeyhülislam Bab-ı Âli dışında çok zaman kendi konaklarında kurdukları önemli toplantılarda bulunmaları adet olmuş ve böylelikle sonraki tarihlerde Şeyhülislam'ın vekiller heyetine girmesinin de yolu açılmıştı. Böylece tedrici olarak, VA'nın İkinci Divanı bütün Devlet işlerini üstlenip başka bir şekilde yürütmeye başlamış ve DH Kalemleri ve hizmetlileri, defterler ve kayıtlar, Bab-ı Âli'ye taşınarak bunlar Hademe-i Bab-ı Âli ismini almışlardı. Bu suretle DH, Paşa Kapısı ile Saray arsındaki yazışmaları düzene sokmaktan ibaret kalmıştır.²⁰⁷

Bab-ı Âli toplantılarının günü ve toplantıya gelecek olan görevlilerinin sayısı belli değildi. Bazı toplantılarda VA Divanda Devlet Erkânı'ndan kimlerin bulunmasını istiyorsa, onlar bulunurdu. Görüşmelerin zamanı ve günü belli değildi, yani işin gerekliliğine göre toplanmaktaydı. II. Mahmut zamanında toplantıların Perşembe ve Pazartesi günleri olduğu ve bunların birini Bab-ı Âli'de, diğerini ise Şeyhülislam konağında haftada iki kez yapıyordu.²⁰⁸

Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra, II. Mahmut'un merkez örgütünü yeniden düzenlemesi, bu arada kabine usulünün kabulü, Osmanlı Devletinde hem DH'un hem de VA Divanı'nın sonu olmuştur. Ancak bir gösteriş ve merasim aracı olarak, hiçbir siyasal, idari ve hukuki fonksiyonu olmadan DH, Devletin sonuna dek korunmuştur.²⁰⁹

SONUÇ

Büyük küçük her Devlette, Devlet hayatını ilgilendiren işlerin ve sorunların belli kurallarda görüşülüp karara bağlanması doğal bir ihtiyaçtır ve işlerini görmek için Devlet

²⁰⁴ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 249, 262

²⁰⁵ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 263

²⁰⁶ Onar, **age.**,s. 685, 86

²⁰⁷ Onar, **age.**,s. 687- 690

²⁰⁸ Mumcu, **age.**,s. 30

²⁰⁹ Tanör, **age.**,s. 64-74

merkezinde en yüksek danışma ve karar kurullarından, çeşitli mahkemelere kadar, görüşülecek işlerin niteliğine göre türlü biçimlerde kurul-organlar görülür. Devlet merkezinde birinci derecede bir kurullun bulunması tabii olduğundan hem Batılı hem de Doğulu Devletlerde görüldüğü gibi Osmanlılarda da Divan-ı Hümayun ismiyle bütün Devlet işlerinden birinci derecede mesul merci olmak üzere bir büyük Divan vardı.

Eski tarihlerimizde, 1324 senesinde Bey olan Orhan zamanından beri bir Divan mevcut olduğunu görmekteyiz. Tarihlerde, Orhan Gazi'nin "Divan"a gelmek zorunda olan Devlet adamlarının başlarında burma sarık taşımalarını emrettiği yazmaktadır. Buna müteakip Vezirlik kurumu ilk kez Orhan Bey zamanında ortaya çıkmıştır. Vezirliğin Divanla yakın ilişkisi vardır. Vezir, hükümdardan sonra yürütme erkinin en büyük başı olduğuna göre, bir bürokrasi teşkilatının Vezirle birlikte örgütlenmesi gerekir. Bürokrasinin en üstün organının ise Divan olduğu açıktır. Orhan Bey, Vezir atadıktan sonra, zaten ilkel bir biçimde var olan Divan, kendiliğinden bir gelişmeye seyrine kavuşmuştur. Nitekim kuruluş döneminde oldukça ileri bir kâtip sınıfının bulunduğu, bu sınıfı oluşturanların Arapça ve Farsça bildikleri ve ekseriyetle ulema ve ümera arasından seçildikleri sanılıyor. Bu sanı Orhan Gazi zamanında, Divanın geliştiğine başka bir delil sayılabilir. Bunla birlikte Orhan Bey'in Divanı, kuşkusuz ki, çağdışı olan Anadolu Beyliklerinin Divanlarından çok ileri değildi. Zaten o devrimde yani 14. asrın ilk yarısında Anadolu Beyliklerinde de, Osmanlıda olduğu gibi Selçukilerle İlhanileri takliten Divan teşkilatı olduğuna şüphe yoktur.

I. Murat (1360-1389) döneminde Devletin daha hızlı ve esaslı bir gelişmeye uyruk olduğu bilinmektedir. Özellikle Vezirlik kurumu Çandarlı Halil Paşa ile güçlenmiş, ulemeden gelen bu Devlet adamı askeri yetkileri de kişiliğinde toplayarak gerçek anlamda ilk Vezir olmuştur. I. Murat zamanında Divan teşkilatının da belli oranda gelişim kaydettiğini kabul etmemek için hiçbir sebep yoktur; zira Orhan Bey'in Divanında ordu temsil edilmiyordu. Böylece I. Murat'ın Veziri Çandarlı Halil Paşa, askeri yetkileri de kişiliğinde taşıdığından bu Divan Orhan Bey'inkine göre daha gelişkin ve güçlü idi. Aynı zamanda, I. Murat döneminde ikinci Vezirlik kurumu da gelişmiş, onun yanında üçüncü Vezirlikte de belirmiş, böylece Divan'a kadrosu genişlemiştir. I. Bayezid (1389-1402) döneminde de aynı gelişmenin sürdüğü söylenebilir.

I. Bayezid dönemi, Devleti gerçek merkezîyetçi bir imparatorluk haline getirilme uğraşlarının başladığı bir dönemdir. Bu dönem, Kosova savaş meydanında vurulup düşen I. Murat'ın ölümü (1389) haberi üzerine, Anadolu Beylerinin ayaklanması ve Bizans'ın bazı yerleri ve hatta Selanik'i geri almasıyla başlamıştır. 1398'e kadar geçen süreçte verilen uzun ve yorucu uğraşlar neticesinde "Gaziler Sultanı" unvanını alan I. Bayezid, Anadolu ve Rumeli de küçük Devletleri ortadan kaldırarak kısa zaman içinde merkezîyetçi bir Devlet kurmuş oluyor, Batı'da ve Doğu'da büyük güçlere karşı mücadeleye girmiş bulunuyordu. I. Bayezid elindeki kuvvete ve zaferlerine güvenerek Halifeden resmen Sultanu'l Rum unvanını aldı ve bu suretle, Anadolu üzerinde Selçukluların varisi olmaya, aynı zamanda I. Murat devrindeki vasal beyliklerden kurulu Devleti merkezi bir idare altına koymaya ve gerçek merkezîyetçi bir Devlet haline getirmeye çalışıyordu. İçeride gelişmiş maliye yönetimleri ve merkezi bir hazine sayesinde, ülkenin her tarafında Devlet kontrolünü kurmaya çalışan bir bürokrasi onun zamanında gelişir. Bu merkezi idare usullerine karşı "Uç" geleneklerini korumak isteyen çevrelerin tepkisi, Gazilere hitap eden anonim tarihlerde açıkça ifade edilmiştir. Eyaletlerde, hükümdarın merkezi mutlak otoritesini kurmaya yardım eden "kul (gulam) sistemi", I. Bayezid zamanında üstün bir hale geldi. Ordu-İdarenin başındakiler saray İçoğlanlarından seçildi, hatta eyaletlerde Tımarların çoğu, kul sisteminden yetişenlere verildi. Bu gelişmeler karşısında eski yerel aristokratik ailelere ona tepki göstererek cephe aldılar. Bu durum karşısında I. Bayezid ise otoritesini sürdürürebilmek için eski Beylik alışkanlıklarına sarılmaktan başka çare bulamamış sayılabilir.

I. Bayezid'in içine düşmüş olduğu bu duruma delil olarak, bu hükümdarın halkın yakınmalarını her sabah, yüksek bir yere çıkararak dinlemesini gösterebiliriz. Uzunçarşılı bunu şöyle anlatmakta: "Yıldırım Bayezid, Bursa'da yaptırmış olduğu hastane için Memluk Hükümdarı Melik-i Zahir Berkek'ten bir tabip istemiş ve oda Şemseddin İbn-i Sagir'i göndermiştir; bu zat Osmanlı hükümdarlarının her gün sabahları geniş bir sahada ve halktan yüksek bir mevkiye oturarak, ahalinin şikâyet ve davalarını dinlediğini beyan etmektedir."²¹⁰ Mısırdan I. Bayezid'a gelen ünlü hekim Şemseddin İbn-i Sagir, memleketine döndükten sonra, Bursa'da gördükleri arasında, Tarih-i Saf'ın yazarı İbn-i Hacer'e Osmanlıların icraat ve idarelerine dair malumat verirken bu Divan işini de anlatmıştır. İbn-i Hacer de, Tarih-i Saf isimli eserinde I. Bayezid'in Bursa hisarında her gün "Bir âli burçta oturup" halkın dertlerini dinlediğini yazmıştır.²¹¹

Güvenilir bir kaynağın verdiği bu bilgi, bizi iki noktada aydınlatmaktadır. Birincisi, Osmanlı hükümdarlarının I. Bayezid'e kadar, halkın yakınmalarını bizzat dinlemeleri; derdi olan ve haksızlığa uğrayanların sorunlarını derhal çözümlenmesidir. Bu zaten geleneklere uyan bir özelliktir. İkincisi, I. Bayezid döneminde, hükümdarla Divan arasında belirsiz bir yetki çekişmesi başladığının işaretidir. Daha Vezirlik kurumu gelişmeden Osmanlı hükümdarlarının hem halkı dinlemesi hem de oldukça küçük bir kurul olan Divana başkanlık etmesi doğaldı. Fakat Vezirlik kurumu gelişip bürokrasi ilerleyince, Divanın kadrosu genişleyip yetkileri arttıkça hükümdarın doğrudan doğruya bir denetleme yolu olarak, halkın yakınmalarını dinlemeyi sürdürmesi akla yatkın bir açıklamadır. Gerçi hükümdar, istediği zaman Divan'a başkanlık edebilirdi. Bu onun egemenlik hakkından doğmaktaydı. Ancak I. Bayezid'in, Vezirlik kurumunun geliştiği, ileri bir bürokratik yapının oluştuğu; Devletin merkezci bir yapıya büründüğü, Divan teşkilatının kadrosunun genişleyip, yetkilerinin arttığı bir dönemde, eski beylik alışkanlıklarına dönmemesinin ardında, onun Devleti merkeziyetçi bir Devlet haline getirmesi nedeniyle, baş gösteren tepkiler karşısında, otoritesini koruyarak sürdürebilmek arzusu olduğu söylenebilir.

Bu mütalaalardan, Osmanlıların ilk devirlerinde Divanın mevcut olduğunu, sonraları da Divanın her sabah erkenden toplandığını ve padişahın bu Divana başkanlık ettiğini çıkarabiliriz. I. Bayezid'dan sonra gelen karışıklık döneminde ve Çelebi Mehmet'in (1413-1421) Devleti yeniden birliğe kavuşturması sırasında ve daha sonra, Divan'ın aynen kaldığı ve Divan geleneğinin, iyice yerleştiği, Çelebi Mehmet'le, hüküm sürdüğü dönemde, Divan teşkilatı daha da güçlenen oğlu II. Murat'ın vefatları esnasındaki kayıtlardan da hükümdarların her gün Divan kurup buna başkanlık ettikleri anlaşılmaktadır.²¹²

II. Murat (1421-1451) döneminde, Edirne sarayında belli bir yerde, düzenli olarak Divan toplandığı anlaşılmaktadır. Divan toplantılarında belirli teşrifat kurallarının uygulanmaya başlandığı, hükümdarların yanına girmenin bir hayli zorlaştığı, tarihlerden anlaşılmaktadır. Bu hükümdar zamanında Divan'ın daha da güçlendiği ve toplantı kurallarının geliştiğini kabul etmek gerekmektedir. Bu kurulan ve her gün toplanan Divanda "sancaklar, Kadılıklar, tımarlar, verilmiş", Devlet işleri görüşülmüştür.

Bu kayıtlara göre, Orhan'dan itibaren II. Mehmet'in ilk devirleri de dâhil olmak üzere Divan her gün hükümdarın başkanlığında toplanmaktaydı; Divan müzakeresi sabah namazından sonra başlayıp öğleye kadar devam eder ve yemek yenilerek toplantı sona ererdi.

²¹⁰ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 1

²¹¹ Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 1, 2

²¹² Mumcu, **age.**,s. 23, 24; Uzunçarşılı, **Merkez Teşkilatı**, s. 2

II. Mehmet devrine kadar hükümdarlar, Divandan sonra Vezir-i Azam ve diğer Vezirlerle beraber yemek yerken, II. Mehmet, hem hükümdarların Divana başkanlık etmelerini ve hem de yemek usulünü kaldırmış ve bunu kanunnamesinde bir madde olarak zikretmiştir. Divanda görüşülen idari, örfi işleri Vezir-i Azam, arazi işlerini Nişancı, şehir ve hukuk işlerini Kazasker ve mali işleri de Defterdarlar görürlerdi. Hükümdar nerede bulunursa Divan orada toplanırdı. Yalnız Sadr-ı Azam seferdeyken büyük Divan onun başkanlığında toplanırdı. Yine kanunnamedeki kayda göre Divan II. Mehmet zamanında da, her gün toplanmakta olup haftada dört gün Vezirlerle Kazaskerler ve Defterdarların, arz odasında padişahın huzuruna kabul edilip işleri hakkında maruzatta bulunmasına müsaade edilmişti. İlk Divanlardan beri var olan bilinçli ve bilgili kâtipler, İlhanlı-Uygur geleneklerinin de etkisiyle Divan yazışmalarını yürütüyorlar, kararları yazıyorlardı.

II. Beyazid (1481-1512) döneminde II. Mehmet'in mutlak otoriter rejimine tepki niteliğinde bazı siyasal gelişmeler olmuşsa da, DH'un gelişmesini sürdürdüğü kabul edilmektedir. I. Selim'in (1512-1520) Divan işleriyle yakından ilgilendiği söylenmektedir. I.Süleyman (1520-1566) döneminde DH'un yetkilerinin arttığı ama hükümdar denetiminin bazen azalarak, bazen artarak sürmüş, fakat gerekmedikçe DH'un işlerine karışmamıştır. Bu tutum DH'un gelişmesine yol açmıştır. Ondan sonra DH bu durumunu korumuş, ama yavaş yavaş yetkilerini kaybetmeye başlamıştır. DH'un fonksiyonlarını, 16.asır ortalarından itibaren, Vezir-i Azam'ın Divanı üzerine almaya başlamamıştır. Bu da, hükümdarın gerektiği zaman yaptığı denetimin zayıflamasına neden olmuştur. Böylece DH aracılığıyla hükümdar ve Vezir-i Azam arasında kurulan denge bozulmuştur. Bu denge bozukluğu Devlette bir yetki çatışması doğurmuş ve 19. asır başlarına kadar bu düzensizlik görülmüştür.

DH müzakereleri daha sonraları, haftada dört güne inmiş ve bunların iki gününde arz günü olarak kabul edilmiştir. DH, 16. asrın ortalarından itibaren bazen haftada dört gün bazen de beş gün toplanmaktaydı. III. Murat zamanına kadar haftada dört gün Divan toplanıp, Divanı takiben arza çıkılırken, dört defa arza çıkmak fazla görüldüğü için arz günleri ikiye indirilmiştir. 17. asrın ortalarında da ikisi arz günü olmak üzere haftada dört gün olarak devam etmiştir. Divan günleri de önceki gibi Cumartesi, Pazar, Pazartesi ve Salı günleriydi. Bu dört günde Divan heyeti saraydaki Divanhaneye gelip işlere bakardı; Pazar ve Salı günleri, müzakereden sonra Vezir-i Azam ile diğer Vezirler, Kazaskerler ve Defterdarlar arz odasında padişahın huzuruna kabul olunarak Divan işleri hakkında her biri ayrı ayrı izahat verirlerdi. Divan heyetine Vezir rütbesi olmadıkça yeniçeri ağası iştirak etmezdi. Vezir olmayan yeniçeri ağası, arz günlerinde Divan heyetinden önce arza girip yeniçeri ocağına dair söyleyeceğini söyler ve maiyetiyle beraber ağa kapısına giderdi. Özellikle 17.asrın son çeyreğinde, Devlet işlerinin ağırlığı yavaş yavaş, Sadr-ı Azam'ların "ikinci Divanları"na yükletilmiştir.

17. asrın ortalarından itibaren, DH'un fonksiyonlarının azalmaya, bu asrın sonuna doğru ise bir merasim aracı durumuna gelmeye başladığı anlaşılmaktadır. Artık DH, daha çok elçilerin kabul edildiği, yeniçerilerin üç aylıklarını verildiği (ulufe Divanı) günlerde toplanacak ve 17. asrın sonlarında Devlet işleri Vezir-i Azam'ın dairesinde tüm ayrıntıları ile görülmeye başlanacaktır. "Bab-ı Asafi" denilen Vezir-i Azam dairesi de 18. asrın ortalarında iyice gelişecektir.

DH müzakereleri daha sonraları ikiye inmiştir. 18. asrın başlarında III. Ahmet zamanında Divan toplantıları haftada iki ve sonra bir gününe inmiştir. Daha sonraki tarihlerde Divan müzakereleri tamamen terk olunarak işlerin görülmesi, Sadr-ı Azam'ın ikinci Divanına bırakılıp hükümdarların iradeleri alınmak için "telhisçi" vasıtasıyla hükümdara "telhis" göndermek suretiyle işler "Paşa Kapısı"nda görülür olmuş ve Divan toplantısı üç ayda bir kapıkulu ocaklarına maaş verme ve sefir kabul etme işlerine inhisar ettirilmişti. Yalnız III. Mustafa zamanında Divan müzakerelerinin büsbütün terk edilmesi uygun görülmemekle,

halkın şikâyetlerini dinlemek için Salı günleri Divan toplanmasına izin verilmiştir. Fakat 1768 senesinden itibaren haftada bir gün olan Divan altı haftada bire inmiştir.

DH’u, eski geleneklere dönülerek canlandırma denemeleri yapılmasına rağmen Devletin yapısı değiştiği için bu çabalar etkisiz kalmıştır. Nitekim bir zamanlar DH kalemlerinin şefi olarak Nişancının buyruğu altında çalışan Reisülküttap, Vezir-i Azam’ın yanında giderek en üstün memurlardan olmuş, Nişancıya bağlı olmaktan çıkmış ve özellikle dış işlerinin yürütücüsü durumuna yükselmiştir. DH’un gelişkin dönemlerinde, en mühim işleri gören Nişancı ise 17. asrın sonlarında ikinci derecede bir konuma düşmüş ve görevinin kapsamı azalmıştır. Bu da, Devletin merkez örgütündeki yapısal değişimi göstermektedir. DH’un bürokratik örgütünün görevi de böylece paşa kapısı ile saray arasındaki yazışmaları düzene sokmaktan ibaret kalmış ve bu örgütteki pek çok görevli paşa kapısına alınmıştır.

Yeniçeri ocağının kaldırmasında sonra II. Mahmut’un merkez örgütü yeniden düzenlenmesi bu arada kabine yönetiminin kabulü, Osmanlı Devletinde hem DH’un hem de Vezir-i Azam Divanın sonu olmuştur. Ancak bir gösteriş ve merasim aracı olarak, hiçbir hukuksal ve siyasal fonksiyonu olmadan, DH, Devletin sonuna dek bir süs gibi korumuştur.

KAYNAKÇA

- AFYONCU, Erhan, “*Defterhane*”, **İA**, İstanbul 1994, c. 9.
- AKDAĞ, Mustafa, **Türkiye’nin İktisadi Ve İctimai Tarihi**, İstanbul 1979, c. 2.
- AYDIN, M. Akif, **Türk Hukuk Tarihi**, İstanbul 2005.
- CİN, Halil, “*Tanzimat Döneminde Yargılama Hukuku ve Yargılama Usulleri*”, **150. Yılında Tanzimat**, Ankara 1992.
- ESİN, Emel, **İslamiyet’ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslamiyet’e Giriş**, İstanbul 1978.
- İNALCIK, Halil, “*Reisülküttap*”, **İA** 1994, c. 9.
- İNALCIK, Halil, **Devleti Aliye**, İstanbul 2009, c. 1.
- KAFESOĞLU, İbrahim, “*Türk*”, **İA**, c. 12.
- KAFESOĞLU, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul 1984.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuat, “*Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Etkileri Hakkında Bazı Mülahazalar*”, **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, c. 1, İstanbul 1931.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, “*Defterdar*”, **İA** 1994, c. 9.
- MANSUROĞLU, M., “*Divan*”, **İA**, c. 5.
- MUMCU, Ahmet, **Divan-ı Hümayun**, Ankara 1976.
- OKANDAN, R. G, **Umumi Amme Hukuku**, İstanbul 1976.
- ONAR, S. S, **İdare Hukuku’nun Umumi Esasları**, İstanbul 1966, c. 2.
- ORTAYLI, İlber, **Türk İdare Tarihi**, Cedit Neşriyat, Ankara 2010.

- ÖGEL, Bahaeddin, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul 1988.
- ÖGEL, Bahaeddin, **Türklerde Devlet Anlayışı**, Ankara 1982.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. 1, 2.
- TANERİ, Aydın, **Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Vezir-i Azamlık**, Ankara 1974.
- TANERİ, Aydın, **Selçuklu Devleti Teşkilatı**, TAD 1966.
- TANÖR, Bülent, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, İstanbul 2009.
- TURAN, Osman, **Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**, İstanbul 2000, c. 1.
- TURAN, Osman, **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar**, Ankara 1958.
- UZUNÇARŞILI, İ. H, **Osmanlı Devlet Teşkilatında Medhal**, Ankara 1988.
- UZUNÇARŞILI, İ. H, **Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı**, Ankara 1984.
- UZUNÇARŞILI, İ. H, **Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı**, Ankara 1984.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, **Türkler ve İslamiyet**, İstanbul 1976.